

NÉMET NYELVÉSZETI DOLGOZATOK
ARBEITEN ZUR DEUTSCHEN SPRACHWISSENSCHAFT

S Z E R K E S Z T I
SCHWARTZ ELEMÉR

XI.

PALLÓS FERENC

A NÉMET NYELVOKTATÁS ÜGYE MAGYAR
ISKOLÁINKBAN II. JÓZSEF IDEJÉBEN

DER DEUTSCHUNTERRICHT IN DEN UNGARISCHEN
SCHULEN UNTER JOSEF II.

B U D A P E S T, 1 9 4 4

*Nyelvt. d. 4468/
/11.*

P A L L Ó S F E R E N C

A NÉMET NYELVOKTATÁS ÜGYE
MAGYAR ISKOLÁINKBAN
II. JÓZSEF IDEJÉBEN



B U D A P E S T, 1 9 4 4

261426

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
Növedéknapló
1944. 3170

1971
R

Tartalom

Lap

I. A vajúdas kora.

A magyarság németül tanul. — A tanügy irányítását a bécsi államhatalom veszi kézbe. — Mária Terézia nagy gondot fordít a német nyelv tanításának terjesztésére. — A tallosi árvaház. — A szempci intézet. — A munkácsi gimnázium. — A piaristák Norma Studio-ruma. — Bécsi tanintézetek. — Gróf Niczky Kristóf emlékirata. — A szemináriumokba is bevezetik a német nyelv tanítását. — A tanítóktól megkívánják a német nyelv tudását. — A Ratio Educationis nyelvi rendelkezései. — A Ratio Educationis a német nyelv hasznáról. — A német nyelv a népiskolában. — A nemesség a fejlődést tudomásul veszi

9

II. II. József.

Uralkodói célkitűzése. — Magyar nevelői. — Nyelvi álláspontja. — Hogyan ítéli meg a nemzet? — Céljai Magyarországgal

16

III. Döntő elhatározások.

II. József megerősíti a Ratio Educationist. — A Norma Regia. — A bécsi udvari tanulmányi bizottság a közoktatás legfőbb intézője. — Az 1784. április 26-i nyelvrendelet. — Iskolai alkalmazását az udvari tanulmányi bizottságra bízza. — Eszterházy Ferenc kancellár tiltakozása. — Az uralkodó válasza. — Az udvari tanulmányi bizottság javaslatai. — A május 26-i rendelkezés. — Az augusztus 2-i rendelet. — A nyelvi rendelkezések folytán előállott helyzet

18

IV. A rendeletek megjelenése után.

A megyék tiltakozása. — A latin nyelv visszaállítást kérik. — Ha a nép nyelvén akarja az uralkodó az országot kormányozni, vezesse be a magyar nyelvet. — Zemplén megye felterjesztése. — A helytartótanács a rendeletek végrehajtását szorgalmazza. — A helyzet a népiskolában. — Képesek-e a tanítók a német nyelv tanítására?

26

V. Vélemények a végrehajtásról.

Az uralkodó elégedetlen s 1786. október 3-án új rendelkezést bocsát ki. — A „Merkur von Ungarn“ bírálata. — A magyar nyelvet a Ratio Educationis előírta keretben továbbra is tanítják. — Kazinczy a magyar nyelv tanítására buzdít. — Az írók állásfoglalása. — A német nyelv ismeretétől a magyar kultúra emelését várják. — Kazinczy a német nyelv elrendelt tanításáról

31

VI. *A német nyelv a népiskolában.*

A népiskola a német nyelv terjesztésének szolgálatában. — Az állam támogatja őket. — Kevés a németül tudó tanító. — A jászkunok a helytartótanácshoz fordulnak tanítóért. — A német nyelvnek a nemzetiségek közt való terjesztésére is súlyt helyeznek. — A népiskolában használatban volt tankönyvek jegyzéke. — Az egyes osztályok tanítási anyaga és órabeosztása. — Már a népiskolában három nyelvet igyekeznek megtanítani. — A népiskolai német nyelvi oktatás eredménye

37

VII. *A latin iskola a türelmi időben.*

A nyelvi rendelkezések kihatása a latin iskolákra. — Magyar tanulóknak német nyelven kellene tanulnia a latin nyelvet. — Az uralkodó egyéni sérelmeknek elejét igyekszik venni. — A latin iskolák német-oktatása a németnyelvű tanításra való áttérés előtt. — Milyen eredménnyel tanították?

45

VIII. *Előkészülés az átállításra.*

A latin iskolák tanárainak német tudása. — Az arány igen kedvezőnek látszik. — Az akadémiákban is tért hódít a német nyelv. — A kedvező jelek a császárt rendelkezései súlyos megszigorítására indítják. — A grammatikai osztályok tanárai nyilatkozatot tartoznak adni, tudnak-e az 1787/88. tanévtől kezdve németül tanítani?

51

IX. *Az új rendszer küszöbén.*

Egyes németül nem tudó tanárokat és igazgatókat már 1786-ban leváltanak. — Egyesek bírálják a rendeletet, le is mondanak állásukról. — A zágrábi főigazgató-helyettes előterjesztése. — A helytartótanács a rendeletek pontos végrehajtását sürgeti. — A humanitasosztályok tanáraitól is kell készíteni kimutatást, tudnak-e majd németül tanítani? — A németül nem tudó tanárok helyére ki kell írni a pályázatot. — A grammatikai és humanitas-osztályok tanárainak nyilatkozatai. — Sokan nem hajlandók német nyelven tanítani. — A tanárok hazafias érzése tiltakozik a németesítő rendeletek végrehajtása ellen

56

X. *Higgadtabb rendezés.*

Fenyegető tanárhiány. — A helytartótanács az előírásokhoz szigorúan ragaszkodik. — Az uralkodó enged: fokozatosan kell a németnyelvű tanítást életbeléptetni. — A németül nem tudó tanárokat meg kell tartani, a kiírt pályázatok tárgyaltanak. — A németül nem tudó igazgatók nem maradhatnak. — A növéndékeket fokozott munkával szorítják a német nyelv tanulására. — Az osztrák örökös tartományok tankönyveit és órabeosztását vezetik be. — A távozó tanárok helyét pályázat útján töltik be. — A pályázók vizsgájának anyaga. — Kevés a megfelelő jelentkező

63

XI. *Terjed a német nyelv. — Megszűnik a jozefinista rendszer.*

A német nyelv a protestánsok iskoláiban. — Nagy súlyt helyeznek tanítására. — Szilágyi Márton tanítási tervezete. — Aki nem boldogul a némettel, magántanárhoz fordul. — Csere-gyerek rendszer. — Az egyetemen is német nyelven adnak elő egyes tárgyakat. — A német nyelvi előadásokat kevesen hallgatják. — Az uralkodó intézkedik,

hogy ez az állapot megváltozzék. — II. József visszavonja rendeleteit. — Halála 69

XII. *Új utakon.*

A nemzeti felbuzdulás a magyar nyelv terjesztését sürgeti. — II. József rendeleteivel bizonyítják ennek lehetséges voltát. — II. Lipót rendeletben szabályozza a német nyelv helyzetét az iskolában. —

A németül nem tudó tanárokat és igazgatókat meg kell hagyni állásukban. — II. József egykori rendeleteit a magyar nyelvre alkalmazzák

Irodalom 77

I.

A vajúdás kora

A hatalmas német kultúrterület szomszédsága és a monarchián belül németnyelvű tartományokkal évszázadokon át fennállott közjogi kapcsolataink országunk lakosságát mindig arra sarkalta, hogy a német nyelv elsajátítása által a német szellemi javak megismerésére és a központi kormány tisztségeinek viselésére módot keressen. Az 1722—23. évi országgyűlésen még mint nemzeti sérelmet említik, hogy magyar ifjak a királyi udvarba nem juthatnak. Mária Terézia idejében e panasz megszűnik. Udvarában számos magyar ifjú tartózkodik s ezek az idegen környezetben nyelvükben és életmódjukban nemzetüktől előbb-utóbb elidegenednek. A német nyelv ismerete az itthoniak között is egyre jobban terjed: Bél Mátyás a XVIII. század elején már azt írja, hogy Magyarországon a német nyelvet minden valamirevaló művelt ember beszéli. A köznemesség a főnemesség nyomában jár: még a tősgyökeres magyar Bessenyei-család is arra igyekszik, hogy legalább fiúk megtanuljon németül.¹

A németszármazású uralkodócsalád természetesen szívesen látta nyelvének terjedését országai oly különböző ajku lakossága között. Ebben látta azt a sokatigérő összekapcsoló erőt, mely a monarchiából a nyugateurópai nemzeti államokhoz hasonló központosított, egységes birodalmat fog kialakítani. Felismerte, hogy egy nyelv megtanulására és megtanítására a legszámottevőbb lehetőségekkel az iskola rendelkezik, ezért a német nyelv terjesztését az ország tanügyi intézményein keresztül igyekezett előmozdítani.

A bécsi államhatalom a magyar tanügy irányítását nehézség nélkül kézbe vehette. Az első lépést a rendek tették meg, mikor 1715 és 1723-ban mindennemű szeminárium, konviktus és kollégium fölött elismerték a király legfőbb felügyelő jogát. A közvetlen felügyelet gyakorlására s a tanítási rend kidolgozására ugyan

¹ Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora, Budapest, 1915, I. 197. l.

bizottság létesült, munkájával azonban sohasem készült el s tevékenysége csakhamar teljesen megszűnt.²

Az osztrák kormány élt az alkalommal és a magyar tanügy fejlesztését az osztrák rendszerhez való hasonítás útján igyekezett szolgálni. Alkalom nemsokára kínálkozott rá. Mikor 1732. decemberében Bécsben gróf Sinzendorf Lajos elnöklete alatt a magyar vallási élet elmélyítéséről tárgyaltak, az oktatás ügye is szóba került. A bizottság jegyzőkönyvére a király sajátkezűleg jegyzi fel, értesítsék a helytartótanácsot, vegye kézbe ezt a legutóbbi országgyűléseken már tárgyalt kérdést és terjessze elő javaslatait.³ A magyar tanügy szabályozására a kezdeményezést ezzel Bécs ragadta magához. E kezdeményezés nyelvpolitikai hatása már Mária Terézia alatt mutatkozott.

Mária Terézia uralkodása alatt korának vezérelve, a fokozatos egységesítés, a közoktatásban is kifejezésre jut. Az erőszak mindenemű alkalmazásától távol áll, többnyire nincs is rá szükség. A nemzet felső rétegei a királynő rendelkezéseit ellenmondás nélkül veszik tudomásul.

Az oktatás nyelve a népiskolában általában az illető községben beszélt nyelv, a középiskolában a latin. Élő nyelvet, a magyart is ideszámítva, a középiskolák nagyrészében sem rendes, sem rendkívüli tárgyként nem tanítottak.⁴

A felvilágosodás szellemének terjedésével egyre inkább erősödik az a meggyőződés, hogy a latin nyelv kizárólagos tanításától el kell fordulni; egyidejűleg azonban megnyilvánul az a törekvés is, hogy a latin nyelv helyét ne a magyar, hanem a német nyelv foglalja el. Különösen kormányzati körökben ismételten rámutatnak arra az előnyre, melyet a német nyelv ismerete jelent s erre való hivatkozással megragadnak minden kínálkozó alkalmat, hogy az országban való terjedését elősegítsék.

Megmutatkozik ez az irányzat a királyi konviktusok rendkívüli tárgyaiban: a német nyelvet azokban az intézetekben is tanítják, amelyekben a magyart nem találjuk.

A legszembetűnőbben új intézetek felállításánál és a tanterv modernizálásánál jut ez a fejlődés kifejezésre. A királynő által Tallosban alapított árvaházban például a növendékeknek egyidejűleg magyarul és németül kellett megtanulniok írni-olvasni.

1763-ban Szempcen intézetet alapítottak, melynek célja tisztviselők nevelése volt a kir. kamara számára. A kir. kamara nyelve

² Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, Budapest, 1899, I. 3—5. l.

³ I. m. 8. l.

⁴ I. m. 177. l.

német lévén, tanítási nyelvül a németet vezették be s a felvétel egyik feltételeként a német nyelv ismerete szerepelt. Hogy ez nem csupán a királyi kamara nyelvére való tekintettel történt, hanem németesítő szándék is közrejátszott benne, mutatja a kancellár felterjesztése, melyben a kizárólagos német tanítási nyelvet azért ajánlja, „hogy ez ezáltal is idővel az országban általánossá váljék“.⁵

A középiskolákban a tanítás még latin nyelven folyik, élő nyelv tárgyai közt nem szerepel. Ha azonban újonnan szervezett iskola tananyagában modern nyelv is helyet kap, a németről nem feledkeznek meg; az 1761-ben szervezett munkácsi görögkatolikus gimnáziumban éppen olyan tantárgy, mint a magyar, vagy a rutén nyelv.⁶

Azt hihetnők, ezek csupán szórványos jelenségek, melyek a tanintézetek csak kis részében mutatkoznak. A német nyelv fontosságának tudata azonban már oly mély gyökeret vert, hogy terjesztése a leghazafiasabb érzelmű köröknek is szívükön feküdt. Példárá a piaristák esete.

Mikor a piarista-rend iskoláiban a latin nyelv egyoldalú tanításától elfordulni készült, a rend egyik tagja, *Cörver János*, oktatótervezetet szerkesztett, melyben a magyar nyelv tanítását hangsúlyozottan követeli. A piarista iskolák tanulmányi anyagát véglegesen szabályozó *Norma Studiorum*ban azonban a magyar nyelv mellett, mint nagyeseélyű vetélytárs, a német is jelentkezett. „Az írásbeli feladatokat“ — mondja a *Norma* — „a felső, középső és alsó grammatikai osztályokban magyar és német nyelven (vagy ahol beszélnek, tót nyelven) kell diktálni, hogy a tanulók a latinnal párhuzamosan a magyar és a német nyelvet is elsajátítsák, mely utóbbi országunkban különösen szükséges“.⁷

A német nyelv és szellem terjedését segítették elő hazánkban a különféle bécsi tanintézetek is. Különösen a főnemesség neveltette fiait előszeretettel bécsi intézetekben, ahol napról-napra német anyanyelvű társaikkal érintkezvén, végül is nyelvben és szellemben annyira elnémetesedtek, hogy nemcsak költeményeket és tanulmányokat írtak német nyelven, hanem mindenekelőtt a német kultúrában érezték ténylegesen otthon magukat. A magyar ifjúság Bécsben valóban számos alkalmat is talált tanulmányai folytatására, vagy tökéletesítésére. Sokan itt végezték egyetemi tanulmányaikat, főként az orvosok, mivel a nagyszombati egyetem orvosi karát csak 1769-ben szervezték meg. Újtípusú tanintézeteket elő-

⁵ Orsz. Levéltár, udv. kanc. Or. Ref. 260 ex 1763. (Közli *Fináczy*, i. m. I, 344. l.)

⁶ I. m. 167. l.

⁷ I. m. 149. l.

szőr Bécsben szerveztek, aki látogatni akarta őket, szükségképen ide kellett hogy jöjjön.⁸

Mennyire távol volt az államhatalom a nyelv és a nemzetiség között fennálló kapocs felismerésétől, arra élénk fényt vet gróf *Niczky* Kristóf, későbbi temesi királyi biztos emlékirata.⁹ Különböző magyarvonatkozású tanügyi javaslatok között a következőket írja: „Es soll in allen Gymnasien, sowohl bey denen P. P. Jesuiten, als auch Piaristen eine wohl eingerichtete teutsche Schull eingeführt werden, so zwar, dass keiner ad Studium Linguae Latinae bis dahin zugelassen werden solle, bis er in dieser teutschen Schull nicht lesen, schreiben und wenigstens so viel gelehret hat, dass er die Explicationes Regularum Latinarum, bevor als er, wie sie heissen, Minor Piarista wird, verstehen kann. Zu dieser Schull könnte man ein Jahr widmen.

Aus dieser Einrichtung würde man dem Publico viel nützliche Dinge erhalten. Denn die Teutsche Sprache würde allgemein, folglich die Pfarrer und Geistlichen könnten die vermischt wohnenden teutschen Leute leicht hören, sie in der Religion unterrichten, ihnen predigen; die Comitatuses mit den Soldaten sprechen und die unter ihnen gemeine Dienst-Sachen abhandeln; ja wohl durch Lesung nützlicher Komerzial, Wirtschafts und anderer Bücher (welche in dieser Sprache häufig zu finden sind), zum Dienste der allerhöchsten Monarchin und des gemeinen Wesens tauglicher gemacht und die Ungarische Nation mit denen Teutschen durch Gemeinschaft der Sprache in eine genauere Verbindnis kommen.“
II. József szelleme szól a javaslatból, mikor a latin iskolába lépő tanulókat előbb német szóra szándékozik tanítani.

A bécsi kormánykörök németesítő törekvéseinek fegyvertárában egyébként ismételten szerepel az az indokolás, hogy a német nyelv ismeretére az ország német nyelvű lakosságának lelki gondozása céljából van szükség; az idegen földön verbuvált zsoldoskatonaság is élvezi ilyen irányú gondoskodását. Mária Terézia arra való hivatkozással, hogy az országban állomásozó nagyszámú idegen katonaság megköveteli a németül tudó papok számának növelését, elrendeli, hogy a német nyelv oktatására minden szemináriumban alkalmazzanak nyelvtanárt. Majd azt is előírja, hogy a városokban és a nagyobb községekben több nyelvben jártas, de különösen németül tudó lelkészeket kell alkalmazni. Német iskolák felállításáról is gondoskodni kell, „damit der Erfolg in desto wirk-

⁸ I. m. 337. l.

⁹ Allergehorsamste Meynung, wie die Gymnasien in dem Königreich Ungarn zum grösseren Vortheil und Nutzen des Staats könnten eingerichtet werden. (Közli *Fináczy* i. m. I, 413. l.)

samerer Weise gesichert werde".¹⁰ Megkivánják a német nyelv bírását a ferences barátoktól is, mikor rendjük 1769-ben átveszi a körmöcbányai gimnáziumot. Az 1770. szept. 10-én kelt királyi rendelet pedig kimondja, hogy a városi iskolák tanítóitól a német nyelv ismeretét kivétel nélkül meg kell követelni.

Amint ezekből a jellemző példákból kitűnik, Mária Terézia uralkodása alatt a német tanítási nyelv eszméje ismételten felbukkan és különböző tervezetekben és rendeletekben egyre világosabban nyer megfogalmazást. Amit József trónralépése után néhány évvel valamennyi iskolára kötelező érvénnyel elrendelt, tulajdonképpen tehát nem is új, nem más, mint utolsó, döntő kísérlet az évtizedek óta járt út végső céljának elérésére. Új benne csupán az eljárás egyenes, határozott, következetes volta, mely a császár jellemének megfelelt.

Jelentős állomás ezen az úton az 1777-ben kibocsátott, az ország egész oktatásügyét egységes szempontok szerint szabályozó Ratio Educationis.¹¹ Az európai vonatkozásban is kiváló tanügyi szabályzat nyelvi rendelkezései koruknak, a felvilágosodás korának hasznossági beállítottságának jellemző kifejezői. Kétségen felül áll mindenestre, hogy magyar szerzői, Ürményi József, Tersztyánszky Dániel és Makó Pál, nemzetük érdekeit vélték szolgálni azzal, ha a német nyelvnek, a racionalizmus e jellegzetes nyelvének terjesztését lehetőség szerint előmozdítják.¹² Megítélésénél azokra az akadályokra is tekintettel kell lennünk, melyek a nemzeti nyelv és kultúra erőteljesebb fejlődésének útját állották: az ország lakossága fajilag és nyelviileg éppen ebben az időben a legtarkább; az előkelő osztályok társalgási nyelve a francia és a német, a köznemességé a latin.

Érthetőbb így, ha a Ratio hét, az országban lakó „nemzet”-ről szól: a tulajdonképeni magyar, a német, tót, horvát, rutén, illyr és oláh nemzetről. Van azonban egy kapocs, mely e „nemzetek” középiskolát végzett fiait összefűzi: a latin nyelv. Fontos szerepére s gyakorlati hasznára a Ratio rá is mutat, egyeduralmát a középfokú oktatásban megtartani igyekeznek.¹³

A népiskolai tanítás anyagát ugyancsak hasznossági tényezők szabják meg. Mivel az egyes nemzetiségek közötti kapcsolatok

¹⁰ I. h. 347. és köv. l.

¹¹ Ratio educationis totiusque rei litterariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas, Wien, 1777. Keletkezésének részletes története megtalálható Fináczy idézett művében.

¹² V. ö. Hóman Bálint—Szekfű Gyula: Magyar történet, Budapest, 1939^a, IV., 532. l.

¹³ V. ö. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777—1848, Budapest, I, 1927, 27. l.

megteremtése és elmélyítése céljából kívánatosnak látszott, hogy ezek egymás nyelvét lehetőség szerint ismerjék, a Ratio elgondolása az, hogy minden „nemzet“ gyermekei saját anyanyelvükön kívül tanuljanak meg a népiskolában egy másik, az országban beszélt nyelvet is. A magyar iskolák tanítója tehát tudjon németül és tótul, a német iskoláké magyarul és tótul stb., hogy a hazának minél hasznosabb polgárokat nevelhessen.

Ezzel a célkitűzéssel magyarázható az a szerep is, melyet a Ratio a német nyelvnek szán. Az ismeretével összekötött rendkívüli előnyöket külön fejezetben méltatja.¹⁴ Ha egy tanuló — mondja — népiskolai tanulmányai befejeztével tovább szándékozik magát képezni, a német nyelv ismerete a legjobb szolgáltatásokat fogja tenni neki. Hasonlóképpen hálás szívvel fog gondolni a német nyelv tanítására akkor, ha hivatása gyakorlása közben észreveszi, mily nagy segítségére van e nyelv ismerete. A racionalista felfogásnak csak a hasznossági szempontok iránt van érzéke, a nyelv és nemzetiség közti összefüggést még nem látja; arra nem is gondol, hogy a nyelv, legfőképpen az iskolák tannyelve, tömegek népiségét megváltoztathatná. Ezért rendeli el a Ratio, hogy a német nyelv tanítását már a népiskolában meg kell kezdeni, különösen ügyelve arra, hogy minden tanuló valóban meg is tanulja. A városi és kisvárosi iskolák növendékeit meg kell tanítani németül beszélni, írni, olvasni, fogalmazni; a falusi iskolákban a német rendkívüli tárgy legyen.

Hogy eredmény könnyebben legyen elérhető, a tankönyveket kéthasábosan kell kiadni: az egyik hasáb hozza a szöveget az anyanyelven, a másik németül. Hogy az elgondolás végrehajtása akadályba ne ütközzék, a tanítást a jövőben csak olyan tanítókra szabad bízni, akik anyanyelvükön kívül a német nyelvet is legalább annyira bírják, amennyire a tanítás szempontjai megkívánják; a városokban és kisvárosokban a német nyelv tudását azonnal meg kell követelni tőlük, a falvakban pedig, amint erre alkalom kínálkozik.

A német nyelv tanítását a Ratio a középiskolák számára is elrendeli, mégpedig a latinnal kapcsolatban. Rendelkezéseitől nagy eredményt vár; ez a gyors és könnyű módja annak — mondja —, hogy ez az annyira hasznos nyelv „rövid időn belül az egész országban elterjedjen és általánossá váljék“.

Valóban, a német nyelv ismeretének a terjesztését célzó eme rendelkezések eredménye már Mária Terézia uralkodása alatt színmagyar lakosságú vidékeken is megmutatkozik. Erre enged legalább is következtetni a „Magyar Hírmondó“ dicsérete, mellyel az elhunyt

¹⁴ 102. §. De singulari linguae Germanicae utilitate.

királynőt tiszteli meg:¹⁵ „(Kecskeméten) Az iskolákban mind versekkel, mind pedig folyó beszédekkel, magyarul, deákul, németül, a tanítók és tanulók egyenlően kesergették az ő drága nagy Anyjuktól való megfosztatásukat. A német beszéd, melyet azon nyelvnek tanítója, Buzás uram elmondott, jeles bizonyosága annak, mennyit köszönhet a tisztességes és hasznos tudományoknak, köztünk s velünk együtt azon egy felséget uraló népek között való terjedése Mária Teréziának.“

Az új oktatásügyi szabályzat sok üdvös reformja mellett, a nemzet elsőrendű érdeke, a magyar nyelv ápolása, már nem jut szóhoz, a nemzet ellenállását azonban ez nem váltja ki. Mária Terézia minden intézkedése ugyanis a privilegizált osztályt érintetlenül hagyja, nem vét sem a Corpus Juris, sem a Tripartium ellen, az alkotmány látszatát megőrzi. József erőszakos rendeleteire volt szükség, hogy a nemzet formai elemeken kívül a tartalomra is kiterjessze figyelmét.¹⁶

¹⁵ Magyar Hírmondó, 1781. 1.

¹⁶ V. ö. Kornis i. m. I, 29. 1.

II.

II. József.

„Eine neue Ordnung der Dinge beginnt“ — mondotta Mária Terézia halálakor II. Frigyes porosz király, jelezve, hogy a szomszédos birodalom kormányzása vele szellemileg rokon, céltudatos és erélyes fiúra szállott. A XVIII. század felvilágosodottságának és racionalizmusának legtehetségesebb, legkiválóbb képviselője lépett személyében a trónra. Célja, hogy kialakítandó egységes birodalmának minél nagyobb számú polgárának minél nagyobb fokú jólétet és földi boldogságot biztosítson. Ezméi mindenáron való megvalósítását tartotta legfőbb uralkodói kötelességének, s e kötelessége gyakorlásában türelmetlen: az egész lebegvén állandóan szeme előtt, tekintete elsiklik egyesek, csoportok, országok sérelmén, panaszukat a közös érdekekkel való szembehelyezkedésnek, jóindulatú terveit megnevelésének tartja.

Nevelőinek személyén át már gyermekkorában megismerkedhetett népünkkel: magyar volt főnevelője, gróf Batthyányi Károly, éppúgy Bajtay Antal piarista. Hogy jó magyar uralkodó legyen belőle, Mária Terézia magyar ruhában járatta és magyar szóra taníttatta.¹ A sajátos magyar berendezkedés, magyar kívánságok iránt azonban nem volt érzéke; a megálmodta nagy birodalomban közös törvények mellett közös nyelvnek — mégpedig a többség nyelvének, a németnek — kellett volna a célt, az anyagi javak fokozott juttatását és a szellemi kultúra emelését szolgálnia.

Saját magát csak eszköznek tartotta a nagy cél eléréséhez: eszköznek, melynek önálló vágyai nincsenek, a reábízott munkát végzi fáradhatatlanul. Páratlan emberi tulajdonságainak köszönhette páratlan népszerűségét. Még Magyarországon is, melynek pedig nagy árat kellett üdvös reformjaiért fizetnie, csak *egy Anyos Pál* akad, aki az elnyomót látja benne, a fejlődő irodalom többi művelője aszketikus egyéniségének és humanisztikus törekvéseinek

¹ Pezsl, Johann: Charakteristik Josephs II, eine historisch-biographische Skizze der Aussichten in die Regierung Leopolds II., Wien, 1790.

vonzókörében él. Még *Dugonics* András is, a magyar nyelv és nemzetiség tántoríthatatlan védelmezője, ezt mondja róla: „De ha József császárról valóságosan ki akarom nyilatkoztatni ítéletemet, én annak jó szívét sok ízben tapasztaltam... El is hitettem magammal, hogy amiben Magyarország ellen vétett, azt nem annyira néki, hanem rossz tanácsosainak és országáruló embereinek tulajdoníthatni“.²

Magyarországgal kapcsolatos céljait József maga határozza meg abban a levélben, mellyel elutasítja a budai városi tanács kérését, hogy szobrát a városban felállíthassa:³ „Ich danke dem Magistrat und der Bürgerschaft, für die mir zuge dachte Ehre, auf einem ihrer Hauptplätze meine Bildsäule zu errichten — dass ich zur Beförderung der Geschäfte und bessern Übersichte der Reichsämter dieselbe in Ofen vereinbaret, und hiedurch der Stadt zufälligerweiss einige Vortheile verschafft habe, das verdient in der That eine solche Ehre nicht. — Wenn ich es jedoch einmal werde dahin gebracht haben, dass die Ungarn die wahren Verhältnisse zwischen dem König und Unterthanen anerkennen; wenn ich alle geistliche und weltliche Misbräuche werde abgestellt, wenn ich Thätigkeit und Industrie erwecket, den Handel in Flor gebracht, das Land von einem Ende zum andern mit Strassen, und schifbaren Canalen werde versehen haben — wie ich es hoffe; wenn dann die Nation mir ein Monumen errichten will, dann möchte ich es vielleicht verdient haben, und dann werde ich es auch mit Dank annehmen“.

² *Dugonics* András feljegyzései, 1790, 11. l. (Id. Grünwald Béla: A régi Magyarország, Budapest, 1910, 497. l.)

³ Neu gesammelte Briefe von Joseph dem II., Kaiser der Deutschen. Konstantinopel, gedruckt in der geheimen Hofbuchdruckerei. An den Magistrat der K. Stadt Ofen in Hungarn; Wien, im Junius 1784.

III.

Döntő elhatározások

A racionalista szellemű II. József a közoktatást is aszerint értékeli, összhangban áll-e elveivel, vagy sem? Az ott átadott kulturális anyag az állam egészének érdekeit szolgálja-e? Hasznát látják-e valaha a polgárok az iskolában tanultaknak? A csak néhány évvel trónralépése előtt kibocsátott Ratio e tekintetben nem eshetett kifogása alá. A hasznossági elv nem kis mértékben testesült meg benne (két-három nyelvet tanuljon meg az iskolában minden gyermek), temérdek tantárgya közül nem egy tisztán gyakorlati jellegű (számтан, természetrajz, jogi elemek, kettős könyvtel, újságolvasás). Igaz, hogy a Ratio az iskolák oktató tevékenységében a legfontosabb szerepet a latin nyelvnek szánja; ez is gyakorlati célt szolgál azonban, mert latin nyelven folynak a közügyek, az egyházban és a tudományos világban betöltött szerepén kívül ez az állam közigazgatási nyelve is.

Érvényben is marad a Ratio az 1781. április 27-én kelt rendelet értelmében József egész uralkodása alatt. A tanügyet érintő rendeletei nagyobbára az iskolák szervezetére, ügykezelésére, fegyelmi viszonyaira vonatkoznak, a tantervhez nem nyúl.

Az erdélyi oktatásügy rendezésére 1781-ben kibocsátott Norma Regia hasonló beállítottságnak köszöni létét. A német nyelv hasznáról és fontosságáról említés történik ugyan benne, de nem lépi át azokat a határokat, melyeket Mária Terézia szabott. A kor hasznossági törekvései itt is még a latin előtérbe helyezésében jutnak kifejezésre. A latin nyelv — mondja — az országban annyira elterjedt, hogy ismerete nélkül nem igen boldogulhat senki.

A következő esztendőben (1782) azonban a birodalom közigazgatásának központosítása céljából a magyar tanügyet alapjában érő lépés történik: a kiváló pedagógus *Swieten* Gottfried báró vezetésével újjászervezik a bécsi udvari tanulmányi bizottságot s a jövőben ez van hivatva legfelső fórumként intézni a magyar és az erdélyi tanulmányi ügyeket. A magyar s az erdélyi helytartótanácscon belül működő tanulmányi bizottság ezzel végrehajtó

szervvé süllyed. E lépéssel veszi kezdetét az a nagyszabású kísérlet, hogy annyi nemzet és felekezet ifjúsága a nevelésügy központosított irányítása útján az összbirodalom közös eszmekörében neveltesék. Az államhatalom erősödésének ebben a korában, midőn Hobbes-nak az állami mindenhatóságot hirdető tanai terjedtek, veszélyesekké válhattak József ezirányú törekvései.

S két év múlva a kísérlet még merészebb fordulatot vesz. A birodalom közigazgatásának egyszerűsítése és megkönnyítése céljából a császár az eddigi latin hivatalos nyelv helyébe a német tartományokban is a német nyelvet vezeti be; s levonva az intézkedéséből a következményeket, általános tanítását az iskolákban is elrendeli.¹

Bécsben, 1784. április 26-án kelt rendeletében² az uralkodó mindenekelőtt arra mutat rá, hogy a nemzetet olyan nyelven — a latinon — kormányozzák, melyet nem ért. Mivel pedig egy holt nyelv használata a közigazgatásban azt mutatja, hogy az illető nemzet a felvilágosodás egy bizonyos fokát még nem érte el, a jövőben ezt a holt nyelvet élővel kell felcserélni. Az országban nem a magyar az egyetlen használatos nyelv; él a német, az illyr és az oláh nyelv is. Ha a magyar nyelv általános volna Magyarországon és Erdélyben, fel lehetne használni a közigazgatás nyelvéül, a fennálló körülmények között azonban csak a német jöhet tekintetbe, annál is inkább, mivel ez az egész Monarchia polgári és katonai igazgatásának nyelve is. Racionalista gondolkodásában a császár vagy nem látja a különbséget a szerencsésebb egynyelvű államok és a heterogén Monarchia között, vagy könnyen áthidalhatónak tartja őket, mert így folytatja: Mily hatalmat ad nyelvi egységük a francia, angol és orosz nemzetnek! A Monarchia is a hatalom hasonló fokára fog hágni, ha majd egyes részeit a német nyelv egységbe fogta össze. De egyébként is — folytatja — a magyar nemzet számára előnyös ez a rendelet, mert ha fiai elsajátították a német nyelv ismeretét, az örökös tartományok hivatalai is nyitva állanak majd előttük.

E bevezetés és megokolás után rátér a rendelet gyakorlati alkalmazására az egyes kormányhatóságoknál. A rendelet kibocsátása után azonnal német nyelven tartoznak szerkeszteni jelentéseiket a helytartótanács, a kamara és az erdélyi kormány; a kan-

¹ V. ö. Kornis i. m. I, 36. l. — Marczali Henrik: Magyarország II. József korában, Budapest, II, 1885—88, 305. l. — Fináczy Ernő: Az újkori nevelés története (1600—1800), Budapest, 1927, 380. l.

² Budapesti Orsz. Levélt. magy. kanc. 1784. ápr. 26: 4906. Az idevágó iratok egy részét l. Szilágyi Ferenc művében: A germanizálás történetéből a két magyar hazában II. József alatt, Budapest, 1877.

cellária ugyanazon év november 1-től fogja levelezését német nyelven intézni s a rendeleteket német nyelven kibocsátani; a vármegyék még egy évig latin nyelven vihetik ügyeiket, de ez év eltelte után ők is német nyelvre tartoznak áttérni; a kancelláriának a vármegyékhez és a városokhoz intézett expedíciói még egy évig latinul, utána két évig kétnyelvűen, latinul és németül, azontúl pedig csak németül adandók ki; a törvényszékek és a periratok nyelve három év után legyen német; a törvények nyelve maradhat a latin, az ügyvédek és a bírák úgysis megértik. A rendelet hetedik pontja tér ki az iskolára: a következő tanévtől kezdve (1784 november 1-től) senki sem vehető fel a gimnáziumba, aki németül legalább írni és olvasni nem tud.

Ügylátszik, a császár maga is érzi, ha a közigazgatás nyelve egy rendelettel esetleg rövid időn belül meg is változtatható, az iskolák tannyelvét illetően csak érett megfontolás után hozható döntés. Erre kell legalább is következtetnünk abból a tényből, hogy az iskolákra vonatkozó határozott intézkedéseket egyidejűleg nem hoz, hanem rendeletéhez hozzáfűzi: „Zu Erleichterung dieser Befolgung werden Sie sich mit der Studien Commission einvernehmen, wie bey der Universität zu Pest, und sämtlichen Lyceen und Gymnasien das Studium Philosophiae und der Medizin bey ersteren, und die deutsche Schreibart bey letzteren wird können, wie hier auf deutsch gelehret werden, und wie auch zugleich in sämtlichen Seminarys durchaus die Lehre der deutschen Sprache als ein Essentiale angesehen, und auch die Pastoral in dieser Sprache hinführo vorgelesen werden“.

„Érett megfontolás után és teljes meggyőződéssel“ „Magyarország és a Monarchia javára“ hozott eme rendeletének végrehajtása, reméli, nem fog súlyos akadályokba ütközni: „Die Übersetzung der Dicasterien nach Ofen — írja az uralkodó a kancellárnak —, die Vermehrung der Trivial und Normalschulen, die häufige Anzahl der Inwohner in Ungarn, die ohnedies schon deutsch können, und die noch grössere jener, die diese Sprache leicht erlernen können, machen den Erfolg dieser meiner Gesinnung möglich und sicher“.³

A birodalom egységesítése útján tehát megtörténi az utolsó lépés. A latin nyelvnek évszázados uralma alatt szerzett jogait az egész vonalon a német tartozik átvenni, a központi kormánnyal közvetlenül érintkező hatóságoknál előbb, az elszigeteltebb jellegű megyéknél később, hogy az alkalmazottaknak módjuk legyen az új hivatalos nyelv megtanulására. Az iskolákban persze bonyolul-

³ Orsz. Levélt. magy. kanc. 1784. ápr. 26 : 4982.

tabb a helyzet; kérdés, áll-e rendelkezésre megfelelő számú tanár, aki az ifjúságot német nyelvre és német nyelven oktatni tudja és hajlandó? A mellett a német nyelv tanulása semmiképen sem lehet öncél; az arra fordított idő és erő, a vele járó nehézségek nem fognak-e az iskolából kikerülő ifjúság hiányosabb felkészültségéhez vezetni? Különösen nehéz kérdés lehetett ez az uralkodó számára, mivel ennek éppen az ellenkezője, a minél ügyesebb, a közösség ügyét minél eredményesebben munkáló állampolgárok nevelése annyira a szíven feküdt. Éleslátását és felelősségérzetét dicséri, hogy a német oktatás kérdésében saját maga rendelkezéseket nem hoz, mint a közigazgatási hatóságok németnyelvű ügyvitelénél, hanem a kérdést megvitatásra a tanulmányi bizottság elé utalja.

Az iskolák fontos szerepét hangsúlyozza gróf *Esterházy* Ferenc kancellár is május 8-i felterjesztésében,⁴ melyben megállapítja, hogy az ország lakosai közül egyenként véve magyarul beszélnek a legtöbben, az idegennyelvű polgárok száma csak együttvéve múlja felül a magyarságét, rámutat a rendelet keresztülvitelének szinte leküzdhetetlen akadályaira, majd hozzáfűzi: „Egyáltalán nem várható eredmény mástól, mint az iskolázástól“.

A kancellár e lépésének egyetlen eredménye az, hogy alkalmat ad a császárnak rendelkezései újból való leszögezésére. Válaszában tiltakozik ugyan az ellen a feltevés ellen, hogy ő az anyanyelvet teljesen ki akarná küszöbölni; egyedül csak arról van szó, hogy a hatóságok a latin nyelvet a némettel cseréljék fel, de hozzáfűzi: „Ebenfalls soll a 1-a Novembris kein Memorial als in deutscher Sprache mehr angenommen werden, und wird hinführo auch diese als die allgemeine Geschäften-Sprache in Landtügen gebraucht, und also nach den 3 Jahren kein Deputirter dahin abgeschickt werden, der dieser Sprache nicht mächtig wäre“.

Az udvari tanulmányi bizottság a császár intézkedésének megfelelően 1784. május 5-én Bécsben *Swieten* elnöklése mellett tartott ülésén foglalkozott a készítendő tervvel. Méltón a kiváló pedagógus elnökhöz, javaslatának⁵ minden sora bölcs mérséklet-ről, a cél és következmény latolásáról tanúskodik, midőn a császár türelmetlen tettvágyát a lehetőségek számbavételével mérsékelni és járható útra terelni igyekszik. A normáliskolákban — fejti ki a javaslat — lehetetlen azonnal bevezetni a német tanítási nyelvet, mivel hiányoznak az ehhez szükséges tanerők. Ha a németül nem tudó tanítókat elbocsátanák, a gyermekek nevelése ezt erő-

⁴ Orsz. Levélt. helytart. 1784. május 8 : 5105.

⁵ Orsz. Levélt. magy. kanc. 1784 : 5201. *Humillima propositio circa juventutem praecipue in lingua germanica utpote generali lingua Monarchiae edoceri clementer ordinatam.*

sen megcsínylené; azonkívül engesztelhetetlen gyűlöletet is keltene a német nyelv iránt mind azon tanítók körében, akik nemtudása miatt állásukat veszítették el, mind pedig a növendékek között, ha emiatt a neveléstől fosztatnának meg. Hogy ezekben az iskolákban a német oktatás mikor veheti kezdetét, azt évek szerint pontosan meghatározni nem lehet. Független ez a kiképzendő tanítóktól, továbbá attól, miként sikerül a népet e nyelv hasznáról, szükségességéről meggyőzni.

A latin iskolákra, a gimnáziumokra nézve azt javasolja, hogy a német nyelv csak három év múltán hozassék be. Így elkerülhető, hogy a németül nem tudó növendékeket és szüleiket saját hibájukon kívül súlyos büntetés érje, de meg a köznek is kárára válnék, ha a német nyelv nemtudása miatt a latin iskolából sok tehetség kirekesztetnék.

Ami pedig a pesti egyetemen és a líceumokban a filozófia és az orvostudomány németül való előadását illeti, ezt sem lehet azonnal bevezetni. Nyolc esztendőbe telik, míg a tanulók a normáliskolát és a gimnáziumot elvégzik, ahol a német nyelv megtanulására köteleztetnek; mivel előbb sem általánosan remélni, sem megkövetelni nem lehet a tanulóktól a német nyelv tudását, az egyetemen csak nyolc év eltelte után lehet bevezetni. Előbb már azért sem lehet ezt megtenni, mert el kellene bocsátani a németül nem tudó tanárokat, s ez sérelmes volna.

A szemináriumokról szólva, rámutat arra, hogy a szemináriumi növendékek sem mind tudnak németül. A lelkipásztorkodástant illetően cseh- és morvaországi példára hivatkozik, ahol ezt két tanár tárgyalja, az egyik németül, a másik csehül. Magyarországon azonban, tekintve az ország sajátos viszonyait, nemcsak német és magyar, hanem tót, rutén, illyr, horvát, vend és oláh tanárt is kellene alkalmazni. Azt ajánlja, nevezzen ki a császár évi 600 forint javadalmazással minden egyes szemináriumba tanárt a német nyelv és irodalom előadására, hogy a szemináriumban nevelkedő papjelöltek jól megtanuljanak németül, s majdan parókiára kerülve, a német nyelvet az országban terjeszthessék és általánossá tehessek.

A tanulmányi bizottság javaslatai megnyerik a császár jóváhagyását és azok alapján jár el. Az iskolák német tannyelvére vonatkozó utasításait magához a tanulmányi bizottság javaslatához jegyzi fel, majd a május hó 26-án kelt s a tanításra, nevelésre, iskolák és egyetemek rendtartására vonatkozó utasításaiban⁶

⁶ Orsz. Levélt. helytart. 1784. május 26 : 14, 127. 1.

részletesen kifejti. A rengeteg pontból álló rendelkezés következő fejezetei vonatkoznak az iskolák német tannyelvére:

48. §. Cum eruditissimi quique libri, qui potissimum novissima in variis disciplinis inventa continent, Linguis externis, uti Germanica, Gallica, Italica et Anglica scripti sint, ii cum primis, qui ad Professorum Munia olim obeunda applicandi sunt, in linguis praeattactis, potissimum autem Germanica semet excolant necesse est, ipsique Professores harum linguarum ignari ad illas ... condiscendas exstimulentur.
49. §. Qui stipendium accipit ... Germanicae linguae aut iam gnarus sit, aut casu in apposito se obstringere teneatur, quod eidem addiscendae mox operem navare et evoluta omni semestri periculum publicum super assecuto hoc in Idiomate profectu facere velit.
55. §. ... ex nunc pro Scholis Trivialibus linguae Germanicae ignarus Ludi Magister nusquam amplius suscipiatur.
56. §. In Gymnasiis post elapsam Triennium lingua Latina solum mediante Germanica doceatur ...
57. §. Ad Munus Professoris Universitatis nonnisi tales admoveantur, qui linguam Germanicam ita callent, ut ex nunc jam in Collegiis privatis salutem Juventutem medio hujus linguae instruere valeant.
58. §. ... in Seminariis Generalibus Doctrina Pastoralis et Idiomate Latino et Germanico praelegatur, huncque in finem duplex constituatur Professor.
59. §. Quamvis pro reliquis Theologiae Professoribus lingua Germanica minus necessaria esse videatur, attamen pro Regula Generali tenendum erit, ut deinceps in conferendis his etiam Cathedris nonnisi illorum, qui linguae Germanicae gnari sunt, ratio habeatur.
60. §. Ad providenda Officia publica ii ... admoveantur, qui linguae Germanicae gnari sunt.

E rendelkezések után az uralkodó felszólítja a helytartótanácsot, jelentse a legrövidebb időn belül: mely helységekben tartja indokoltnak iskola felállítását, hogy a magyar ifjúságnak minél több lehetősége legyen a német nyelv megtanulására? Hány alkalmas kiképzett tanító áll rendelkezésre, hogy a német nyelv a városi, később a kisvárosi, majd a falusi iskolákba bevezethető legyen?

Hogy az egyetemi ifjúságnak is módja nyíljon a német nyelv elsajátítására, 600 forint évi fizetéssel a német nyelv és irodalom tanítására tanár nevezendő ki.

Rendelete végén az uralkodó még egyszer nyomatékosan felhívja a kancellár figyelmét, mindent meg kell tenni, „ut plebi quoque erga hanc linguam condiscendam propensio pederentim instilleretur, per Argumenta ab eius utilitate ac necessitate repetenda“.

A helytartótanács a rendeletet június végén közli az illetékes hatóságokkal. Hogy a császárnak a kívánt jelentést megküldhesse, több kérdést is intéz hozzájuk az általuk fenntartott népiskolák tanszemélyzetére vonatkozóan:

1. Hány nemzeti iskolai tanító van a városban, mi a nevük és keresztnévük?

2. Németül gyengén, közepesen, vagy a megkívánt mértékben tudnak-e? Tanítják-e a gyermekeket is erre a nyelvre? Ha igen, milyen eredménnyel?

3. Ha szükségesnek látszanék, hogy a német nyelv oktatására külön tanár alkalmaztassék, milyen alapból lehetne e tanár javadalmazását fedezni?

4. Az illető városban vagy községben a tanítóknak mely nyelveket kell a németen kívül ismerniök, hogy a gyermekeket eredményesen taníthassák?

Ha az iskolafenntartókhoz intézett kérdésekre a pontos válasz mindenhol időben megérkezett volna, a német nyelv népiskolai tanításának akkori állása felől igen érdekes és pontos adatokkal rendelkezünk. A fellelhető kimutatások azonban vagy nem felelnek meg valamennyi kérdésre, vagy nem egyidőben keltek, az oktatószemélyzet nyelvtudásáról azonban így is meglehetősen híű képet alkothatunk belőlük magunknak.

Nem sokkal később, augusztus 2-án új császári rendelet lát napvilágot, mely az április 24-i rendeletet a gimnáziumokra nézve enyhíti, a népiskolára vonatkozó részét azonban szigorítja. Az új rendelet szerint a latin iskolákba átlépő tanulóknak nem azonnal, hanem csak három év eltelte után kell német tudásukat igazolniok, a népiskolákban viszont már a következő iskolai évtől kezdve német nyelven kell a tanításnak folynia.⁷

*

Összefoglalva a tanítás nyelvét szabályozó érvényben levő rendelkezéseket, az 1784/85. tanév elején a következő helyzetképet kapjuk:

A németül még nem tudó tanárok e nyelv mielőbbi elsajátítására buzdítandók.

Ösztöndíjat csak az a tanuló kaphat, aki vagy már tud németül, vagy, ha nem tud, minden egyes félév végén számot ad az e nyelvben elért előmenetelről.

A népiskolában németül nem tudó tanítók többé nem alkalmazhatók. A tanításnak általában német nyelven kell folynia a Ratio Educationis által megszabott tanterv szerint.

A latin iskolákban⁸ három év eltelte után a latin nyelvet a német segítségével kell tanítani, s ugyanettől az időtől fogva oda csak németül tudó tanulókat szabad felvenni.

⁷ Orsz. Levélt. helytart. 1784. aug. 2 : 18420. V. 6. Kornis i. m. I, 82. l.

⁸ „Latin iskolá“-n a 3 grammatikai és 2 humanitas osztályból álló gimnázium értendő. Ez utóbbi elnevezést azért nem használom, mert egyesek a grammatikai osztályoktól való megkülönböztetésül a humanitas osztályok jelölésére alkalmazzák.

Egyetemi tanszékre a jövőben csak németül tudó tanár nevezhető ki.

A szemináriumokban a lelkipásztorkodás tanát latin és német nyelven kell előadni.

A hittudományi karra szóló tanári kinevezéseknél is tekintettel kell lenni a német nyelvtudásra.

IV.

A rendeletek megjelenése után.

A helytartótanács 1784. június végén kelt felszólításának megfelelően az iskolafenntartók egy része beküldi a kért kimutatást az iskoláiban működő tanítók nyelvtudásáról, jóval számosabb tiltakozás érkezik azonban a megyék részéről a rendelet ellen. Egyrészt szívvel-lélekkel a hagyományos latin ügyviteli nyelv mellett tör lándzsát; azt hangoztatják, hogy Magyarországon a latin nyelvet nem lehet holt nyelvnek tekinteni, hiszen szerte az országban él, sőt virágzik; ha a magyar nyelvet a nemzet anyanyelvének hívja, úgy már régen megtette a latint úgyszólván apainak a közügyek vitelére.¹ Más megyék szintén a latin nyelv törvényességét és szükségességét hangsúlyozzák az ország kormányzásában, egyben rámutatnak arra, hogy a német nyelv a közügyek vitelére alkalmatlan; megcáfolják az uralkodó állítását, hogy az országban legelterjedtebb nyelv a német: németül az ország lakosságának csak elenyészően kisebb része ért, latinul viszont a nagy többség, sokhelyütt még maga a köznép is; a rendeletek életbeléptetésével a régi, tapasztalt hivatalnoki kart, mely németül megtanulni már nem tud, meg nem érdemelt sérelem érné, ha hűséges és buzgó szolgálatuk annyi éve után helyüket tapasztalatlan ifjaknak kellene átengedniök; de nemcsak egyéni sérelmekről van szó: a gyakorlott, régi tisztviselői kar távozása és új megyei alkalmazottak felvétele a köznek feltétlenül nagy kárával járna. De ha már az uralkodó visszavonhatatlanul elhatározta, hogy a művelt nyugati országok mintájára a latin nyelvet az ország ügyeinek intézéséből száműzi, s az országot a jövőben a nép nyelvén akarja kormányozni, vezesse be inkább a magyar nyelvet, mely egyedül általános az országban.²

¹ Orsz. Levélt. magy. kanc. 1784 : 7592. (Heves vármegye felterjesztése.)

² Orsz. Levélt. magy. kanc. 1784 : 8915 (Máramaros vm.), 8550 (Esztergom vm.), 7809 (Árva vm.), 6597 (Nyitra vm.), 6799 (Komárom vm.), 7171 (Tolna vm.), 7474 (Pozsony vm.), 7988 (Zala vm.), 7990 (Győr vm.) stb.

Ez a megyék tiltakozásának általános gondolatmenete és érvelése. Egyesek közülök nemcsak a hidegen gondolkodó ész útján igyekszenek igazukat beláttatni, hanem az érzelem felkeltését is segítségül hívják és fennen szárnyaló, nem egyszer megindító sorokat írnak le. Így például Zemplén vármegye,³ midőn a többihez hasonló érvelés után a kor racionális felfogásától távol álló módon vizsgálja az egységes birodalom és egyes alkotórészei közti viszonyt. Az egységes nyelv — írja — nem emeli, hanem elhomályosítja a birodalom méltóságát. Ahogyan a kert is szebb, ha különböző fajta virágok tenyésznek benne, fenségesebb a világegyetem különféle teremtményeivel, csillagzataival, s magának a természet alkotójának és urának, kinek helyetteseként uralkodik a császár a földön, is növeli dicsőségét, hogy a természetnek annyi, egymás ellen harcoló elemét irányítja, éppúgy növekszik a császár hatalma, ha valamennyi, nyelvre, erkölcsre, jellemre nézve különböző népet nemzetiségüknek megfelelő módon kormányozza, és mindegyiket egy közös cél és közös érzelem, az uralkodó iránti szeretet és hűség hatja át. A római birodalom példájára hivatkozik, hogy kimutassa, mennyire nem a nyelv és szokások egysége, hanem sokkal inkább ezeknek eltérő volta kapcsolja össze tartósan az államot. Ha pedig, fejezi be felterjesztését, a császárt a nemzet könnyei meg nem indítanák, és a latin nyelvet régi jogaiba vissza nem állítaná, inkább a nemzeti nyelvet, a magyart, karolja fel Magyarországon; különösen ezt taníttassa a normál iskolákban, mert a magyar nyelvet az egész nemesség, de a köznép legnagyobb része is érti.

Mit kell tenni akkor, ha tanítói állás betöltésére németül tudó egyének nem pályáznak? E kérdést Sopron megye⁴ veti fel s engedélyt kér arra, alkalmazhasson továbbra csak magyarul beszélő tanítókat is, mivel magyarul és németül egyaránt tudó nagyon kevés van, s a megye lakóinak nagyrésze úgyszólván csak magyarul ért. A válasz elutasító: a helytartótanács felszólítja a megyét, alkalmazkodjék az előírt rendelkezésekhez.

A nyilvánvalóan előrelátható elutasító választ bölcsen megtakarítja magának Bars megye,⁵ midőn a többihez hasonló hangnemű tiltakozását e kényszerű belenyugvással fejezi be: „Interim, quod unum in opus deduci nunc potest, agens Comitatus Barsien-

³ Orsz. Levélt. magy. kanc. 1784 : 7591.

⁴ Orsz. Levélt. helytartót. 1784 : 17738.

⁵ Orsz. Levélt. magy. kanc. 1784 : 7673.

sis pro viribus adlaborabit, ut proles acerrimis studiis Germanicum Idioma cum lacte velut conbibant.“

A népiskolában egyébként a nyelvrendelet előtti állapothoz képest az újítás elsősorban az, hogy ezentúl németül nem tudó tanító nemcsak a városi, hanem a falusi népiskolában sem alkalmazható. Gyakorlatilag, legalább is addig, míg a népiskolák tanítói fokozatosan ki nem cserélődnek, kisebb horderejű az az intézkedés, mely a németnyelvű oktatást rendeli el minden népiskolában. A németül tudó tanítóktól ugyanis a német nyelv tanítását már a Ratio Educationis is megkívánta, mikor elrendelte, hogy az anyanyelven kívül tanított két nyelv közül az egyik mindenütt a német legyen. Hiszen a Ratio nyomán készült tankönyvek is két-hasábosan jelennek meg, egyik hasáb az anyanyelven, mellette a másik hasáb németül. A Ratio nyomán szervezett nagyszámú népiskola egyébként is a színmagyar vidékeken is a német nyelv terjesztésének szolgálatában állott; hogy a növendékek megtanuljanak németül, tanítására a legnagyobb gondot fordították; a magyar nyelvvel külön nem foglalkoztak, mivel a tanulók azt úgyis hazulról tudták. Az anyanyelv ápolása kimerült avval, hogy a növendékek írni-olvasni megtanultak.

A népiskolákban elvégzett tananyagot feltüntető kimutatások azt mutatják, hogy a németnyelvű tanítás bevezetése után is az anyanyelv használatát — az előző kor gyakorlata által szabott szűk keretek között — megtartották. Ragaszkodtak ugyanis a Ratio előírásaihoz továbbra is annyiban, hogy írni-olvasni nemcsak németül, hanem a megkívánt három nyelven tanították a növendékeket: a népiskolák félévi jelentéseiben mint tantárgy továbbra is előfordul az „olvasás három nyelven“.⁶ Tantárgyként szerepel továbbá valamennyi népiskolában a német nyelv továbbra is heti 2—8 órában, ami szintén arra mutat, hogy a tanítás a gyakorlatban nem folyhatott kizárólag ezen a nyelven.

József nyelvi rendelkezései tehát a népiskolában a már amúgyis érvényben levő előírásokhoz képest nem hoztak gyökeres újítást. Hatásuk csak az előírásokhoz való szigorúbb ragaszkodásban mutatkozott, hogy a latin iskolába átlépni szándékozó tanulók valóban jártasak is legyenek abban a nyelvben, amelyen ott a főtárgynak, a latin nyelvnek a tanítása folyni fog.

E cél elérésének lehetősége mindenesetre attól függött, milyen százalékban tudtak a népiskolai tanítók maguk németül? A tan-

⁶ V. ö. Orsz. Levélt. helytart. 1786:5513 (kassai fő-nemzeti iskola), 1786:14277 (eperjesi, kisszebeni, rozsnyói, ungvári, gyöngyösi, miskolci, jász-apatí, arabszállási, jászberényi, ladányi, tokaji nemzeti iskola).

kerületi kir. főigazgatók félévi jelentései a tanítók nyelvtudására is kiterjeszkednek, megvan tehát a lehetőség ennek hozzávetőleges megállapítására. Teljesen pontos kép alkotását meggátolja az a körülmény, hogy több népiskola jelentését a főigazgatóhoz nem küldte be, vagy a tanítók nyelvtudását nem tüntette fel, ezek az adatok tehát a főigazgatói jelentésekben is hiányoznak.

Nézzük meg pontosabban az ország egyik legműveltebb, egyúttal népességi szempontból legtarkább tankerületének, a kassainak, adatait.⁷ Szembetűnik mindenekelőtt a tanítók nagy nyelvtudása: legalább három nyelven szinte mindegyik beszél. Feltűnő továbbá, hogy a német nyelv ismerete távolról sem általános, a tanítók negyedrésze járatlan benne. Százalék szerint legtöbben — az országszerte vitt fontos szerepének megfelelően — a latin nyelvet ismerik, utána a német, majd valamely szláv, feltehetőleg általában a tót következik. A magyar nyelv szomorú elhanyagoltságára mutat, hogy a tanítóknak csak kétharmadrésze bírja.

A kassai tankerületnek az 1786. évi nyári félévéről szerkesztett jelentése 46 népiskola tanítóinak nyelvtudását tünteti fel. E 46 népiskola 84 tanítója közül

latinul beszél	80 = 95·2 %
németül „	63 = 75 %
németül keveset tud	11 = 13 %
szlávul beszél	58 = 69 %
magyarul „	56 = 66·6 %
románul „	2 = 2·3 %

A német nyelv tanítására képes tehát a tanítók háromnegyed része. Elegendő ahhoz, hogy a német nyelv terjesztését hathatósan szolgálják, mindenképen kevés azonban ahhoz, hogy Józsefnek már a Ratio Educationisban is kitűzött szándékát, hogy t. i. minden gyermek már a népiskolában tanuljon meg németül, eredményesen megvalósítsák. Emellett még tekintetbe kell vennünk, hogy a kassai tankerülethez nagyrészt nemzetiségi, részben német lakosságú vidék tartozott, az alföldi magyar vidékekkel együtt tehát a tanítók német nyelvtudásának országos aránya mindenképen kedvezőtlenebb kellett, hogy legyen.

Hasonló az arány, ha az egyes iskolákat tekintjük: a 46 népiskola közül 10-ben, tehát az iskolák 21·7%-ában, németül tudó

⁷ Orsz. Levélt. helytart. 1786 : 14277.

tanító egyáltalán nincs, ezekben tehát semmiféle német-oktatás sem folyhatott.⁸

⁸ A meglevő adatok mindenesetre csak a helytartótanács felügyelete alatt álló normál vagy fő-nemzeti iskolákra (városi mintaiskolák), a kevésbé tökéletes nemzeti iskolákra (kisvárosi iskolák) és az állandó szervezetű falusi iskolákra vonatkoznak. Nem szerepelnek bennük sem a protestánsok, görög katolikusok, görög keletiek, zsidók iskolái, sem a kezdetleges falusi iskolák, melyekben a kántor, esetleg a jegyző vagy a pap oktatta a téli hónapokban a falu ifjúságát a katekizmusra, írás-olvasásra. Ezeknek a száma a szervezett népiskolákét többszörösen meghaladta; *Schwartner* számukat az 1801. évben 2689-re teszi. (*Schwartner*, Martin v.: Statistik des Königreichs Ungern, Buda, I, 1809², 192. l., II, 1811, 354., 355. l.) *Thirring* Gusztáv a népszámlálási adatok alapján 2541 falut állapít meg. (*Thirring* Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában, Budapest, 1938.) — A kassai tankerület szervezett népiskoláira tehát mintegy 500 ilyen kezdetleges iskola esett. Az oktatás ezekben kétségkívül mindenütt az anyanyelven folyt, ellenkező esetben az évi 3—4 tanítási hónapban a legegyszerűbb ismeretek átadására sem lett volna mód.

V.

Vélemények a végrehajtásról

A németül tudó tanítók hiánya miatt, mint láttuk, még a szervezett népiskolák jelentős részében is német tanítás egyáltalán nem folyhatott, másokban pedig legfeljebb csak egy-egy osztályban, melynek tanítója éppen járatos volt e nyelvben. Kielégítő eredményt azonban, úgy látszik, még ott sem sikerült elérni, ahol a tanítók német nyelvtudására szigorúan és már hosszú idő óta ügyeltek: a városi mintaiskolákban. 1786-ban Magyarországon tett utazása alkalmából¹ a császár egyéb intézmények mellett iskolákat is meglátogatott; látogatásai után kedvetlenül állapítja meg, hogy a német nyelv oktatása még a fő-nemzeti iskolákban is kevés igyekezettel és ki nem elégitő eredménnyel folyik.² Hogy ennek az állapotnak vége szakadjon, nyomatékosan felhívja ismét a figyelmet az 1784. augusztus 2-án kiadott rendeletének pontos megtartására, mely szerint az 1786/87. tanévtől — tehát a legközelebbi iskolai évtől — kezdve senki sem vehető fel a latin iskolába, ha német tudásáról számot nem ad; egyúttal elrendeli, hogy a grammatikai osztályokban nemcsak a latin nyelvet, hanem minden tárgyat németül kell ugyanettől az időponttól fogva tanítani.

Közli e felhívást a „Merkur von Ungarn“, Kovachich Márton 1786—87-ben megjelent „tudományos folyóirata“ is, melynek érdeklődési tere főképen az oktatásügy. Közleményei és mondanivalói megválasztásánál a Merkurnak is kétségkívül figyelemmel kellett lennie a cenzúrára, a bírálóknak tehát felette elmés módjához folyamodik, mely külsőleg nem más, mint a császár által vallott hasznossági elvnek a megnyilatkozása; közvetlenül a császári rendelet után az uralkodó által megerősített Ratio Educatio-

¹ II. József, hogy tapasztalatokat szerezzen és hogy népét közvetlenül megismerje, sokat utazott Falkenstein gróf álnéven. Magyarországon már 1768-ban, 1770-ben és 1776-ban járt.

² Orsz. Levélt. helytart. 1786. okt. 3 : 42629. Közli a „Merkur von Ungarn“ is, 1786, 425—427. l.

nis két pontját ismerteti, a német nyelvről és az anyanyelvről szólót, és ehhez fűzi fejtegetéseit.

Ismeretlen dolgokat — állapítja meg — ismeretlen nyelven nyilván nem lehet közölni. Hogyan ismerkedhetnék meg a növendékek az új fogalmakkal, ha magát a nyelvet, melyen nevezik őket, nem ismerik? Elvileg még a nyelveknél is elengedhetetlennek látszik, hogy az újat az anyanyelv segítségével tanítsák. A gyakorlat azonban arra vall, hogy a nyelvekre vonatkozólag ez a szabály nem áll: külföldi iskolák példái mutatják, hogy a latin nyelvvel, ha az anyanyelv segítségével tanítják, a középiskolai tanulmányi idő alatt, tehát öt év alatt sem mennek sokra; nálunk ellenben, ahol a tanár a tanítás első percétől fogva a latin iskolában csak evvel a nyelvvel él, az eredmény hasonlíthatatlanul kedvezőbb: a növendékek a kényszer hatása alatt a latin nyelv ismeretét oly ütemben sajátítják el, hogy a második esztendő végén, ha nem is hibátlanul, de tudnak latinul beszélni. Ezek alapján arra a megállapításra jut, szükséges, hogy minden egyes nemzetiség rendelkezék olyan iskolákkal, melyekben a gyermekek az ismereteket saját anyanyelvükön sajátíthatják el. Ezt a szerepet kell a népiskolának betöltenie. Idegen nyelv tanulásánál viszont helyén való, hogy az anyanyelv kikapcsolásával csak az illető nyelv használtassék. (A császár rendelete t. i. ennek éppen az ellenkezőjét célozza: a népiskolában és a latin iskolában is mind az új ismereteket, mind a latin nyelvet német nyelven kell tanítani.) Vastag betűvel fűzi hozzá a Merkur: „Dieser Grundsatz hört nun bei uns auf.“

Utilitarisztikus sikon mozogva tehát a „Merkur von Ungarn“, a németnyelvű magyar folyóirat, mely nyelvüül azért választotta a németet, mert az országban beszélt többi nyelv „sem nem általános, sem nem kiművelt“,³ az anyanyelv nélkülözhetetlenségének felismeréséhez jut el. Nem is várhatnánk egyebet a magyar nemzeti öntudat fokozatos erősödésének, az új magyar irodalom megindulásának ezekben az éveiben, melyekről Kazinczy oly lelkesedéssel emlékezik meg.⁴

³ L. a meginduló új folyóirat előszavában. Merkur von Ungarn, 1786, I. szám.

⁴ L. Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete, Budapest, 1900, 125 l. Az 1787. évről ezeket írja: „Íróink s olvasóink száma mind inkább szaporodék, és ha az ügynek új munkás barátja tüne fel, kicsinységgel ugyan talán, de a mely lelket mutata s reménységet hagyott, hogy az író ott meg nem áll, mely öröm vala minden felél mint repüle az új név egy szájról más szájra az új társ felkeresés a régiekbe, s a régiek kiterjesztett karral jövének az új elébe; leveleinkben tézünk egymást, mint a rómaiak, hogy a külvilág nyügétől megszabadulhassunk. Jobb lélek kezdé szárnyallani a közügy mezején, s most közelíte igazán a várva várt reggel. Az az előbbi hajnalgás álderengés volt.“

S e felismerés nem is merült ki pusztá szavakban. A Ratio által megszabott szűk keretek közt a magyar nyelvet a népiskolákban továbbra is tanították, s nem is a tanügyi hatóságok rosszálása, hanem támogatása mellett, sőt: Kazinczy előterjesztésére a helytartótanács *Vályi* és *Bálintffy* népiskolai tanítókat dícséretével tüntette ki a magyar nyelv eredményes tanításáért.⁵ E kitüntetéssel a magyar nyelvet éppen József uralkodása alatt éri első ízben hivatalos megbecsülés. S hogy a magyar nyelv oktatására és művelésére a nyelvi rendelkezések ellenére is megvolt a lehetőség, s evel a lehetőséggel éltek is, arra bizonyítékot nyújt Kazinczy Ferenc, mikor, mint a kassai tankerület iskolafelügyelője, újonnan kinevezett iskolalátogatóit erre buzdítja:⁶ „Doch haben Sie... denen Localvorstehern, Lehrern und Eltern zu erläutern, dass der die Absicht Sr. Mayestät verkennen würde, der glauben könnte, dass man die Verbreitung der deutschen Sprache zum Untergange der Innländischen, besonders aber der Ungarischen betreibt. Nie war dies der Wunsch der Regierung. Es ist zur Zierde des Throns Sr. Mayestät, dass unter ihm verschiedene Nationen ruhen; und ausser dem, dass die Ungarische Sprache in dem gemeinschaftlichen Leben unentbehrlich ist, so ist sie auch aus philosophischen Rücksichten werth fortgepflanzt zu werden. Sie liefert den Ungarischen Grossmuth und Stolz, die Quelle heroischer Thaten... künftigen Generationen über; — sie ist unter allen lebenden (Wenn Sie die üppig wollüstige Italienische ausnehmen) die schönste; reich, melodisch und original. Schenken Sie Ihr Ihr besonderes Augenmerk, und cultivieren Sie durch Ihre Cultivation den Geschmack und den Geist der edlen Nation, der zur völligen Blüthe der Wissenschaften — ich brauche hier den Ausdruck unseres grossen Praesidenten (t. i. Swieten) — nichts anders fehlt, als allumirt zu werden.“

Mivel pedig Kazinczy úgy értesül, hogy a pécsi tankerületben csak a német nyelv tanítását sürgetik, elküldi nekik kinyomtatott beszédét, hadd lássák ők is, „hogy a Normális Oskolák tzélja nem az, hogy a Magyar nyelv eltöröltessék“.⁷

Kazinczynak, a királyi iskolalátogatónak, tehát van bátorsága hozzá, hogy szavát felemelje oly irányzat ellen, mely a német nyelvet a magyar rovására terjeszti.

⁵ L. Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története, Budapest, 1881, 22. l

⁶ Kazinczy, Franz von: Rede bei der Einsetzung der königl. Nationalschulen-Visitatoren des Kaschauer Litterärbezirkes in ihr Amt. Kaschau, 1789.

⁷ Kazinczy levelezése. Kolozsvár, 1891. Kazinczy — Péczeli Józsefnek. 1789. december 23.

Úgy látszik, nemcsak ő, hanem író társai is vagy valóban komolyan vették, vagy pedig a magyar nyelv ügyének érdekében egyre hangsúlyozandónak tartották az uralkodó azon kijelentését, hogy nyelvi rendeletei nem a magyar nyelv ellen irányulnak. „Kimerne csak gondolkodni is úgy — írja Péczeli⁸ —, hogy ez a hazafias atyja a magyar nemzetet akarja eltörölni, a melynek köszönhető egyedül az ausztriai birodalom a maga mostani fennállását és virágzását.“

*

A fiatal írói nemzedék — Révai, Rajnis, Baróti, Kazinczy, Bacsányi — a felvilágosodás terjesztésében munkatársa a császárnak; annyira áthatja őket az új kor szelleme, hogy még a germanizáló rendelkezések nyomán sem látják szükségét a rendszerrel fennálló kapcsolataik megszakításának. A német nyelvben nem a nemzeti nyelv jogainak bitorlóját, hanem segédeszközt látnak a magyar nyelv és kultúra fejlesztéséhez; ismeretét a haladás érdekében szükségesnek tartják, amíg a magyar nyelv e szerep átvételére alkalmassá nem válik. Egyébként éppen ők azok, akik minden erejükkel azon dolgoznak, hogy ez a cél minél előbb elérhetővé váljék. Csak így érthetjük meg, ha a kétségkívül jó hazafias érzelmű Pálóczi Horváth Ádám ezt írja: „Elhigyd, a Felség is, hogy a minapába Német szót parancsolt a magyar szájába, Nem a magyar nyelvet akarta pusztítani, Hanem a deákot németre fordítani, Hogy így, ha ez a nyelv nálunk is bővülne, Nemzetünk más néppel jobban egyesülne.“⁹

Révai Miklós pedig, hőnszeretett anyanyelve érdekében fáradhatatlanul kifejtett tevékenysége közepette — nyelvművelő társasága érdekében a császárt személyesen keresi fel Bécsben s elnyeri, saját állítása szerint, jóindulatú támogatását — e magyarázattal közli a Magyar Hírmondóban olvasóival az uralkodó rendeletét: „Édes Magyarim! Ezen kegyelmes parancsolatnak, a mint itt ő felsége maga is mondja, az oka az, hogy született magyar nyelvünk elhagyatott, ki nem palléroztatott és országainkban közönségessé nem tétetett; régi eleink, magyar vérből származott királyaink, bár követték volna más országok példáját, és a helyett, hogy országaikban más idegen nyelveket behoztanak, bár magok született nyelveket excolálták, és az ország dolgainak folytatására a deák helyett közönségessé tették volna, most mi is, mint más nemzetek, édes született nyelvünkkel dicsekedhetnénk...“¹⁰

⁸ Péczeli József írja lapjában, a Mindenest Gyűjteményben, III, 1790, 282. l.

⁹ V. ö. Hóman Bálint—Szekfű Gyula: Magyar történet, Budapest, 1939, V, 49. l.

¹⁰ Bánóczy József: Révai Miklós élete és munkái, Budapest, 1879, 119. l.

Feltűnő tehát, hogy e felvilágosodott írói kör tagjai még az uralkodó nyelvi rendelkezéseit sem fogadják avval a szigorú kritikával, melyet hazafias, nemzeti beállítottságuk folytán esetleg várának tőlük. II. Józsefben mindenekelőtt az alattvalói érdekében önzetlenül munkálkodó, a felvilágosodás szellemétől áthatott uralkodót látják,¹¹ s nem az idegen származású császárt, kinek érzelmei a nemzeti nyelv iránt legalábbis közömbösek. Ha pedig azt látjuk, hogy a magyar nyelv és nemzetiség lelkes hívei a német nyelv tanítása mellett foglalnak állást, arra két meggondolás vezethette őket; vagy úgy vélték — a „nyelvében él a nemzet“ felismerés csak évekkel később jutott el a köztudat felszínére — a nemzet számára még mindig a kisebbik rossz, ha németül tanul, mint-hogy hivatalait idegenekkel lássa betöltve, vagy őszinte meggyőződésük volt, hogy a magyar kultúra szükséges emelése a német nyelv ismeretével szorosán összefügg. Bizonyára mindkét szempont szeme előtt lebegett Kazinczynak, mikor beiktatóbeszédében új iskolalátogatóit — a magyar mellett — a német nyelv lelkiismeretes tanítására serkenti. „In den Schulen, — mondja — die Pflanzschulen der Gymnasien sind, muss man auf die Verbreitung der deutschen Sprache, und auch der lateinischen besonders bedacht sein. Klären Sie die Vertreter der Ortschaften . . . auf. Die deutsche Sprache durch ihre Kinder lernen zu lassen, ist wahrer Patriotismus, ist Elternpflicht. In dieser Sprache laufen dermal die öffentlichen Angelegenheiten ab, ohne Kenntnis derselben kann kein Individuum angestellt, es kann sogar keines zum Besuch der Schulen zugelassen werden; sie ist in dem gemeinschaftlichen Leben, zum Commerz, zum Reisen unumgänglich erfordert: wie unbesonnen würde also der gegen das Wohl seiner Kinder handeln, der den Weg zu seinem zukünftigen Glück zu schliessen wollte! — Und über dies ist die deutsche Sprache nun nicht das nächste Hülfsmittel, das Vehiculum der Gelehrsamkeit geworden? ist sie nicht der leichteste Weg zur Aufklärung? verdient ihre Literatur, die den Vorzug der Französischen lange schon streitig gemacht hat, und die so viel Meisterwerke vorweist, verdient sie nicht gelernt zu werden?“¹²

Kazinczy nemcsak mint királyi tisztviselő nyilatkozott így, hanem valódi meggyőződésének adott kifejezést, mikor a német

¹¹ József népszerűsége mindenki iránt megnyilatkozó jóindulatában gyökerzik. Jellemzők rá röviddel halála előtt, rendeletei visszavonásakor írt sorai: „Ich wünsche von Herzen, dass Ungarn damit an Wohl und guter Ordnung so viel gewinne, wie ich es ihm durch meine Verfügungen in allen seinen Angelegenheiten zuteil werden lassen wollte.“ Közli *Marczali* i. m. III, 194. l.

¹² *Kazinczy*, Franz von: Rede bei der Einsetzung der königl. National-schulen Visitatoren des Kaschauer Litterärbezrkes in Ihr Amt. Kaschau, 1789.

nyelv oktatását, a magyar nyelv művelése szükségességének hangsúlyozása mellett, védelmébe vette; erre mutat a következő megjegyzése, melyet egy alkalommal tett, mikor szemére vetették, németül gondolkodik akkor is, mikor magyarul ír: „Und dies wäre ein Fehler? Cicero dachte ja, während er lateinisch schrieb, griechisch, und in Rom galt der Schriftsteller, der die schönen Formen des attischen Denkens und Ausdrucks in die Sprache der Römer übertrug.“¹³

¹³ Grünwald Béla: A régi Magyarország, Budapest, 1910, 490. l.

VI.

A német nyelv a népiskolában

Az ismételten megújított és megszigorított nyelvi rendeletek nyomása alatt, nyílt bírálat, gáncs hiánya, vagy lehetetlensége mellett a német nyelvi oktatás a népiskolák széles körében valóban rendkívüli módon fel is lendült. Szolgálatában állott a meglevő nemzeti és főnemzeti iskolák mellett a kisebb népiskolák nagy része is,¹ azonkívül valamennyien a nagy számban szervezett új közös (felekezetközi) és egyéb népiskolák. Ahol új lelkesiséget szerveztek, ott népiskolát is létesítettek.² Csupán az 1788/89. évben 25 főnemzeti, 3 rajz-, 3 munka- és 464 népiskola kezdte meg működését.³

Mivel a felvilágosodott állam egyik legfontosabb feladata az ifjúság nevelése — amint egy egykorú kancelláriai irat is mondja — azok a községek, melyek anyagi eszközeik elégtelensége miatt tanítók tartására képtelenek lettek volna, meghatározott ideig kincstári támogatásban részesültek, különösen az újonnan jött telepek községei.⁴

A Ratio Educationis megjelenése óta a tanügyi hatóságok erszázszerte állandóan a német nyelv fontosságát és szükségességét hangoztatták, József nyelvi rendelkezéseinek életbelépése óta pedig az elv keresztülvitelét, tanulók, tanítók, hivatalnokok, bírák saját bőrükön közvetlenül tapasztalhatták. Az egyes községek vagy közületek tehát erejükhöz képest gondoskodtak német tanító alkalmazásáról, hogy őket, vagy gyermekeiket német szóra megtanítsa.

¹ A Merkur von Ungarn 1786/87-ben több vármegyére kiterjedő népiskolai ismertetést közöl, melyből kitűnik, hogy színmagyar községekben is folyt német-nyelvű tanítás.

² V. ö. Szlemenics Pál: Törvényeink története a dicső ausztriai ház országlása alatt, 1740—1848, Buda, 1861, 61—62. l.

³ Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története, Budapest, 1898, VIII, 436. l.

⁴ Orsz. Levélt. magy. kanc. 1785. márc. 11 : 3041, két szegény bánáti községnek, míg erőhöz kapnak, évi 36 frt, három új községnek pedig 10 éven át évi 60 frt kiutalásáról tanító tartására.

A községek igényeinek kielégítésére nagyszámú németül tudó tanítóra lett volna tehát szükség. Ezeknek német tudásuk mellett a normál módszerben való jártasságukat is igazolniuk kellett, mindegyiktől megkívánták — hacsak nem újonnan végzett, a normálisan már a képzőül szolgáló fő-nemzeti iskolában megismert tanítóról volt szó —, hogy alkalmaztatása előtt a tankerület székhelyén vizsgának vesse magát alá.⁵

Bizonyos nehézséget jelenthetett, hogy az újonnan végzett tanítók sem mind értettek a némethez: a kassai fő-nemzeti iskola kimutatása szerint ott az 1788/89. év nyári félévében 26 tanító jelölt vizsgázott, ezeknek pont a fele, 13, nem tud németül. Az 1789/90. év téli félévében a vizsgázott jelöltek száma 16, közülük 3 nem tud németül. Hogy mily nagy szükség volt tanítókról mutatja, hogy már a kimutatás összeállításáig, tehát azonnal a letett vizsga után szinte valamennyien, a németül nem tudók is elhelyezkedtek.⁶

Valószínűleg ennek az állapotnak tudható be, hogy a jászok és kúnok vicekapitánya egyenesen a helytartótanácsához fordulva német tanítót kérve, „damit sich sowohl die Magistratural Personen, als auch die in der alldiesigen Gegend befindliche Jugend bei eine hinlängliche Kenntniss dieser Sprache erwerben könne“.⁷ A helytartótanács helyesli, a kancellár dicséretreméltónak találja a buzgóságot és utasítja a kassai és nagyváradi főigazgatókat: „mivel tudomására jutott, hogy a jászok és kúnok kerületében hiányzik a lehetőség a német nyelv megtanulására, alkalmazzanak ezen a vidéken a német nyelvben és a normál módszerben alaposan jártas tanítókat.“⁸

A német nyelvi tanítás terjesztése nemcsak egyéni kezdeményezés nyomán folyt; a hivatalos körök természetesen a maguk részéről is megragadtak minden alkalmat, melytől a német nyelv tanításának általánosítása remélhető volt. Így, midőn a nagyváradi kerület görög katolikus népiskoláinak felügyelője azt a kérését terjeszti elő, hogy vagy egy oláh tanítóképző igazgatójává és tanárává nevezzék ki, vagy, ha ez nem volna lehetséges, emeljék a várad-olaszi lelkészséget plébániai rangra s azt bízzák rá, a kancellária és a tanulmányi bizottság véleménye egyező: „Nachdem es höchst nothwendig ist, die deutsche Sprache bei der Walachischen Nazion einzuführen, und die Lehrer in der nämlichen Sprache unterrichten zu lassen, diesen Zweck aber man unmög-

⁵ V. ö. Orsz. Levélt. helytart. 1786. aug. 16 : 33965.

⁶ Orsz. Levélt. helytart. 1790 : 225.

⁷ Orsz. Levélt. helytart. 1786. márc. 22 : 15711.

⁸ Orsz. Levélt. helytart. 1786. márc. 7 : 10269.

lich anders erreichen kann, als wenn man einen aus der nämlichen Nazion der deutschen Sprache kundigen Mann als Lehrer der Praeparanden anstellet, dessen Schuldigkeit wäre, den vorschriftsmässigen Unterricht zu geben; so meint diese treuehorsamste Stelle, es wäre nichts anders übrig . . .“, mint kérését teljesíteni és a kívánt fizetést (400 frt.) megadni neki.⁹ Az uralkodó a tanulmányi bizottság javaslatát jóváhagyja avval, hogy a kiképzett oláh tanítókról minden évben kimutatást kell szerkeszteni s neki előterjeszteni.

*

E kiterjedt német oktatás céljaira új tankönyvek kibocsátása nem vált szükségessé. A Ratio Educationis által előírt s a budai Egyetemi Nyomda kiadásában megjelent népiskolai tankönyvek a Ratioval együtt továbbra is használatban maradtak, annál inkább, mivel az országban lakó valamennyi nemzetiség nyelvén íródtak: magyarul, németül, tótul, oláhul, illyrül, egyesek közülük kétnyelvűek voltak. A német tanításra áttért iskolák tehát egyszerűen a németnyelvű kiadást vezették be.

Az 1786. tanévben az országban általában használatban volt tankönyvek a következők:¹⁰

I. oszt. *Kleiner Katechismus mit Fragen und Antworten für die kleinsten Kinder.* Ofen, gedruckt mit kön. Universitätsbuchstaben. 1783, 16 l.

ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreich Ungarn. Ofen, 1785, 112 l. Beosztása: 1—3. ll.: 8 magyar, 3 német nyomtatott és kétfajta írott betű; 4—10. ll.: magyar szótagolás; 11—17. ll.: német szótagolás; 18—23. ll.: rövid gyakorlatok; 25—98. ll.: rövid történetek; 98—101. ll.: magyar és német szavak; 102. l.: számnevek magyarul és németül; 103—105. ll.: erkölcsi tanulmányok olvasási gyakorlatként; 105—112. ll.: Aesopusi mesék.

Anleitung zum Schönschreiben, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn. Ofen, 1785, 16 l.

II. oszt. *Anleitung zur deutschen Rechtlesung und Rechtschreibung, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn.* Ofen, 1785, 40 l.

⁹ Orsz. Levélt. magy. kanc. 1785. márc. 29 : 4548 és 1785. máj 3 : 5553.

¹⁰ A tankönyvek jegyzékét közli a Merkur von Ungarn, 1786, 539—585. l.

Einleitung in die biblische Historie des alten und neuen Testaments, zum Gebrauche der Nationalschulen in den Königreiche Ungarn. Ofen, 1784, 152 l.

III. oszt. *Der grosse* Katechismus mit Fragen und Antworten, zu dem öffentlichen und Privatunterrichte der Jugend in den k. k. Staaten. Pressburg, 1786, 130 l.

Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn. Ofen, 1785, 155 l. — Beosztása: I. Rechtsprechung, II. Tonmessung, III. Rechtschreibung, IV. Wortforschung oder Wortänderung, V. Wortfügung.

IV. oszt. *Anfangsgründe* der lateinischen Sprachlehre, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn. Ofen, 1782, 232 l.

Anleitung zur richtigen Erkenntniss der natürlichen Dinge, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn. Ofen, 1780, 86 l.

Anleitung zur Schreibart in Briefen und einigen anderen Aufsätzen, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn. Ofen, 1780, 76 l.

Anleitung zur Mechanik, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn. Ofen, 1780, 79 l.

Anleitung zur Messkunst, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn. Ofen, 1780, 138 l.

*

A tankönyveknek ez az összeállítás a bizonyára csak ajánló, de nem kötelező jellegű volt, hiszen ezeken a tankönyveken kívül a népiskola mind rendes, mind rendkívüli tárgyai tanításához minden hazai nyelven a tankönyvek más kiadása is rendelkezésre állott. Ezek a normáltankönyvek, melyek szintén az Egyetemi Nyomdánál voltak beszerezhetők, a következők voltak:

A. B. C. Taferl.

A. B. C. Büchlein, nur deutsches, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn. 1783.

Anleitung zur richtigen Erkenntniss der natürlichen Dinge. 1781.

Anleitung zur deutschen Sprachlehre. 1783.

Anleitung zur Messkunst. 1782.

Anleitung zur deutschen Rechtslesung und Rechtschreibung. 1781.

Anleitung zum Rechnen. 1781.

Die Zeitlehre. 1780.

Die Zergliederten und erklärten Sonn- und festtäglichen Evangelien, Lekzionen und Epistel. 1781.

Die Lekzionen, Epistel und Evangelien auf alle Sonn- und Feyertäge des ganzen Jahres. 1782.

Einleitung in die biblische Historie des alten und neuen Testamentes. 1783.

Katechismus, grosser, mit Fragen und Antworten, zu dem öffentlichen und Privatunterricht der Jungen. 1783.

Katechismus, der mittlere, mit Fragen und Antworten, zu dem Unterricht der Landjungen. 1783.

*

A normáltankönyvek magyarnyelvű kiadásai a következők:

A. B. C. Könyvetske a' Nemzeti Oskolák hasznokra. Magyarul, Németül. 1784.

Öreg Kátékizmus Kérdésekkel és Feleletekkel az Ifjúságnak nyilván, és külön-való Oktatására a' Tsászári és Kir. Tartományokban. 1784.

Rövid Summája az Öreg Kátékizmusnak. Kérdésekkel, a' Kis-Gyermekek Oktatására, a' Tsászári és Királyi tartományokban. 1781.

A' Szent Irás-béli min a két Testamentom szerént való Történetek a' Magyar Nemzeti Oskolák számára. 1782.

Magyar Grammatika, vagyis a Haza-Nyelvnek gyökeres meg-tanulására való Intézet a' Magyar Nemzeti Oskolák számára. 1781.

Egész esztendő-beli Vasárnapokra és Innepekre elosztott Szt. Evangeliumok a Magyar Nemzeti Oskolák számára. 1781.

Bévezetés a számvetésbe a' Magyar és hozzá tartozandó Tartományokbeli Nemzeti Oskolák számára. 1784.

A' magyar nyelvnek helyes írása és ki-mondása felől tanuság, avagy ortográfia. A Nemzeti Oskolák számára. 1781.

Az ékes Irásnak a' Nemzeti Oskolákra alkalmaztatott eleje. 1781.

A' mezei Gazdaságoknak folytatásáról a Magyar Hazának és ahhoz kapcsolattott Tartományoknak Nemzeti Oskolái számára. é. n.

Az Apostoli Magyar Hazának Nemzeti Oskoláit gyakorló nevendék Kisdedeknek szabott rendtartásai, vagy regulái. 1781.

Városi Építésnek Eleje. 1780.

A német nyelvnek megtanulására való könnyű és helyes Intézet a Magyar Nemzeti Oskolák számára. 1781.

Elementa linguae latinae, a' Deák nyelv eleje a Magyar Oskolák számára. 1781.

A' *Természetnek* vizsgálására és helyes esméretére vezetés a' Magyar Nemzeti Oskolák számára. 1781.

Betűket össze-foglaló téllyes Tábla. 1781.

*

Hogy az ezekben a tankönyvekben feldolgozott tananyagot milyen órabeosztással tanították, arra — egyéb jelentések mellett — részletes felvilágosítást nyújt a pozsonyi fő-nemzeti iskola kimutatása az 1785. esztendőről.¹¹ A kimutatás szerint az iskola tanmenetében a következő tárgyak a következő heti órabeosztással szerepeltek:

I. osztály. (6—14 éves tanulók.)

I. Vallástan heti 3 óra. II. Betűismeret, betűzés és olvasás a) német nyomtatott betűkkel 8 ó., b) német írott betűkkel 1 ó., c) latin betűkkel 1 ó., d) magyar betűkkel 2 ó. III. Táblázat a betűk felismerésére a) németnyelvű 3 ó., b) magyarnyelvű 1 ó. IV. Iskolai szabályok 1 ó.

II. osztály. (7—14 éves tanulók.)

I. Vallástan 3 ó. II. Az olvasókönyv második részének első olvasmánya 3 ó. III. Olvasás a) német gyakorlatok 1 ó., b) latin gyakorlatok 1 ó., c) magyar gyakorlatok 1 ó. IV. Magyar tőszavak 1 ó. V. Német helyesírás 2 ó. VI. Egész mondatok írása 5 ó. Számolás 3 ó.

III. osztály. (8—14 éves tanulók.)

I. Vallástan 5 ó. II. Az olvasókönyv második részének 3. olvasmánya 2 ó. III. Szépírás 3 ó. IV. Diktálás a) német nyelven 1 ó., b) latin nyelven 1 ó. V. Számolás 3 ó. VI. A német helyesírás ismétlése és a ragozás 3 ó. VII. Magyar olvasás 1 ó. VIII. Magyar helyesírás és diktálás 1 ó.

IV. osztály. (9—14 éves tanulók.)

I. Vallástan 5 ó. II. Szépírás 3 ó. III. Diktálás a) németül 1 ó., b) latinul 1 ó. IV. Számolás 2 ó. V. Német nyelvtani ismétlés 1 ó. VI. Írásbeli feladatok 2 ó. VII. Magyar helyesírás és diktálás 1 ó. VIII. Latin nyelvtan a) csak a negyedik osztály növendékeinek 4 ó., b) a három felsőbb osztályból kiválogatott növendékeknek 5 ó.

¹¹ Orsz. Levélt. helytart. 1785 : 11983. Einladung zur öffentlichen Prüfung der k. Hauptnationalschule zu Pressburg nach geendigtem Winterkurse den 17. und 18. Märzens 1785. Vormittag von 9 bis 12 Uhr, Nachmittags von 3 bis 5 Uhr.

Kitűnik a kimutatásból, hogy a magyar nyelv tanítása az erősen vegyes jellegű városban, ha kisebb óraszámokban is, mint a német, helyet kap azon rendelet életbeléptetése után is, mely a népiskolai tanítás nyelvéről a németet írja elő. Hogy a tanítás maga milyen nyelven folyik, ebből a kimutatásból nem tűnik ki. Feltehető azonban, hogy túlnyomórészt a német nyelvet használták, valószínűleg németnyelvű lévén a tanulók nagyobbik része; másként nem volna magyarázható, hogy a harmadik osztályban még a magyar olvasással bajlódnak, mikor ugyanabban az osztályban már a német helyesírás ismétléséig és a ragozásig jutottak el.

Leginkább feltűnő talán, hogy a latin nyelv tanítását már a népiskola első osztályában megkezdik, ha csupán az olvasással is. Az elgondolás, melyből ez a gyakorlat fogant, valóban csábító: a növendékek az elemi iskola elvégzése által minden különösebb fáradság nélkül három nyelvben tegyenek szert jártasságra.

Harmadik nyelvnek ugyan a Ratio Educationis nem a latint, hanem valamelyik az országban beszélt nyelvet szánta a népiskolába; a kimutatás azonban fő-nemzeti iskolában készült, melyből a tanulók nagyrésze a latin iskolába lépett át; ebben tehát éppen ezért indokoltnak találták a latin nyelv alaposabb oktatását, annyi-vel is inkább, mivel a tanulók jelentős része — Pozsonyról van szó — talán ismert már egy harmadik nyelvet, a tótot.

A hazulról hozott nyelvtudás egyébként a népiskolai nyelvtanításnál is bizonyára döntően esett latba. Pozsony és a hozzá hasonlóan kevert lakosú városok és községek kétnyelvű, vagy legalább is mindkét nyelvet állandóan halló, egymás társaságában, játék közepette nyelvet tanuló gyermekeinek a magyar és német szó egyidejű használata valóban nem jelenthetett nehézséget. Hogyan birkóztak azonban meg vele a magyar többségű, vagy színmagyar vidékek fiai? Lehetséges-e, hogy napi néhány órai iskolai foglalkozással még oly lelkes és buzgó tanító is megtaníthassa növendékeit egy idegen nyelvre, s ráadásul a vele közölt ismeretekre is?

A felelet nem lehet kétes. Ezekről az idegen nyelvet kényszerből tanuló kisgyermekekről mondja az élesszemű kortárs, *Dugonics*, ismert megjegyzését: „Ropogott szájukban a német szó, hozzá nem szokhattak“. S találunk e kérdésre nevelők tollából is kimerítő választ a tankerületi kir. főigazgatók iskolalátogatásairól szóló részletes jelentésekben.

A pécsi tankerület főigazgatója, gróf *Teleki József*, iskolalátogatásairól szóló beszámolójában a német nyelv népiskolai tanításáról a következőkben számol be, miután a gimnáziumok tanáraitól dicsérő szavakkal emlékezett meg:

„Idem etiam de Normalium Scholarum, quos ubique aequelustravi, Professoribus vel Magistris affirmare ausim. Certum

quidem est, quod pueri, a Parentibus Hungaris orti, licet ad omnes quaestiones ipsi, seu ex Catechesi, seu ex aliis Scholarum Normarum Libris propositas promptissime, *germanice aequae, ac Hungarice responderint*, tamen nisi domi suae exercitium frequens habuerint, omnes, quos saltem ego examinavi, visi sint Linguae Teutonicae esse prorsus ignari. Neque enim vel facillimas Loquendi Formulas in idioma illud transferre sciverunt. Sic exempli causa puer, qui Scholas Normales in tertium jam Annum frequentaverat, atque in primo classe censeretur, et quidem uti ex reliqua examinis sui parte apparuit, sine omni favoris alicujus suspicione, merebatur, mihi interroganti: quomodo Teutonice exprimeret: *Bene me hodie gessi*, licet omnes intenderet nervos, ne verbum quidem transferre scivit. Alter haec quoque usitatissima caeteroquin verba, germanice reddere non potuit: *adfer mihi aquam*. Unde quis non concludat, ipsos nihil prorsus, aut valde parum in lingua illa profecisse? Quod quamvis sit verissimum; tamen vitio Magistris jure verti posse non puto. Quis enim non videat repugnare hoc ipsi rei naturae, ut centum, aut amplius pueri, ab uno Magistro, linguam antea sibi prorsus ignotam, duorum, triumve annorum spatio, vel mediocriter addiscant, imprimis, cum magna vel hujus temporis pars cognoscendis Litteris, collectione Syllaborum, Lectioneque addiscenda, quae proprie ad Notitiam linguae ipsius non pertinent, consummi debeat. Certe Magistros istos, qui vel prorsus germani, vel linguae ejus callentissimi sunt, strenuam satis operam, in imbuendis hac lingua discipulis suis navavisse, inde luculenter constitit, quod discipuli ipsorum omnes in libris, ipsorum contentas quaestiones, quaecumque ratione, seu per Magistros ipsos, seu per Auditores versare fuerint, utraque lingua promptissime expediverint. Sed ut amplius obtineant linguaeque hujus, ne dicam plenam, sed vel mediocrem cognitionem discipulis suis impartiantur, id demum inter impossibilia, ad quae nulla datur obligatio, referri posse videtur.¹²

S nemesak, hogy elérni nem lehet a kívánt célt — már a legkisebb gyermekek az elemi ismeretekkel együtt tanuljanak meg egy idegen nyelvet is —, de már a próbálkozás is felette káros eredménnyel jár: a szegényebb sorsú gyermekek, akik az iskolában nem tanulhatnak meg németül, magánúton való tanulásra pedig anyagilag képtelenek, a jobbmódiakkal szemben hátrányban vannak és inkább egyáltalán nem jönnek iskolába. Az iskolák nagyfokú elhanyagoltságának okát éppen ebben látja. Tapasztalatairól, észrevételeiről le is vonja a tanulságot: a maga részéről az a javaslata, hogy a német nyelv kötelező megtanulását szüntessék meg.

¹² Orsz. Levélt. helytart. 1786. aug. 16 : 31777.

VII.

A latin iskola a türelmi időben

Az 1784. évben napvilágot látott nyelvi rendeletek, mint láttuk, nem érintik a középiskoláknak sem tananyagát, sem pedig addigi, a Ratio Educationis előírásainak megfelelően folyó német-oktatását, s lényegében egyetlen egy pontban foglalhatók össze: a rendelet megjelenése után három évvel, tehát az 1787—88. tanévtől kezdődően a latin nyelv tanításánál a német nyelvet kell használni. Mivel ez csak úgy valósítható meg, ha valamennyi tanuló jártas e nyelvben, ugyanezen időponttól kezdve a latin iskolába való felvétel feltétele a német nyelv bírása.

A rendelkezések ezek szerint a latin iskolának csak 3 alsó, grammatikai osztályára vonatkoznak, ahol a tanítási anyag középpontjában a latin nyelv áll. A 2 felső osztály, a humanitás-osztály tanítási módjában egyelőre nem áll be változás, mivel ott a latin nyelv mint tantárgy nem szerepel.

Azokról a tanulókról sem emlékeznek meg a rendelkezések, akik a rendelet megjelenése és életbeléptetése között eltelt 3 esztendő folyamán lépnek át a népiskolából a latin iskolába; némettudást tőlük még nem követelnek meg, kérdés, mint fognak majd boldogulni, ha majd a latin nyelvet a német segítségével kell tanulniok?

A rendelet a latin nyelv hagyományos tanítási módjának alapján történő megváltozását jelenti. Eddig ugyanis a latin iskolába került gyermekek az első évtől kezdve csak latinnyelvű előadást hallottak tanáraiktól, társaikkal — ha kollégiumokban laktak —, csak latinul volt szabad társalogniok. Ha valaki ezen túltette magát s rajtakapták, fenyítés várta. A latin szóból az első időben ugyan bizonyára nem sokat értett — bár a latin iskolába átlépni szándékozók számára már a népiskolában is tanították e nyelvet —, a kényszer hatása alatt egykorú megállapítások szerint már két év alatt odáig vitte, hogy latin nyelven, persze nem a klasszikus római nyelven, társalogni tudott. Az elkerülhetetlen nyelvi magyarázatok a tanuló anyanyelvén folytak.

A rendelkezések életbeléptetése után ezzel szemben a latin nyelv eddigi vezetőszeropét az iskolában is a német volt hivatott átvenni, s a grammatikai osztályok főtárgyát, a latin nyelvet is németnyelvű magyarázatok kíséretében kellett a tanulóknak elsajátítaniok; azon a német nyelven, melyet — ha nem volt anyanyelvük — a népiskola négy osztályában természetesen csak hiányosan tanulhattak meg.

Vajjon lehet-e ilyen módon remélni, hogy a növendékek, ha nem is a régi, de legalább némileg kielégítő eredményt fognak a latin nyelv tanulásával elérni? Ennek a kérdésnek a taglalásába bocsátkoznak már a nyelvi rendelkezések első bírálói, a vármegyék.

Ennek a módszernek egyetlen eredménye az lesz — mondja Győr vármegye felirata¹ —, hogy a tanulók mind a latin, mind a magyar nyelvben járattanok lesznek; a németül nem tudó tanulók ugyanis tapasztalni fogják, hogy a latin nyelv megtanulásától tulajdonképpen el vannak zárva, a németül tudók viszont gyakorlás híján a magyar nyelvet fogják elfelejteni.

Hasonló szemszögből nézi a rendelet didaktikai kihatását s mond bírálatot a rendeletnek a latin-iskolákat érintő előírásaira kitérő többi vármegye is. Ugocsa vármegye felterjesztésében² azt kéri, változtassák meg a rendeletet, mivel előreláthatóan semmi remény sincs arra, hogy a latin és a német nyelvet együtt valaha is tökéletesen meg lehessen tanulni. A magyar szülőktől származó, a német nyelvben járattan gyermekeket a rendelet keresztülvitele ugyanolyan helyzet elé állítaná, mintha arra köteleznék őket, tanuljanak meg héberül, lappnyelvű magyarázatok kíséretében.

S nemcsak, hogy károsan befolyásolná a rendelet e növendékek haladását, de gyakorlatilag lehetetlen is keresztülvinni; az egész vármegyében, írja ugyancsak Ugocsa vármegye felterjesztésében, nincs senki, aki valóban tökéletesen tudna latinul és németül, s pedagógus akarna, vagy tudna lenni.

Ahol ez a helyzet, kérdi nem minden gúny nélkül egy másik felterjesztésében ugyanez a megye,³ ott mi a teendő? Alkalmas oktatók híján szünjenek-e meg vajjon az iskolák?

A helytartótanács a megyéknek e tiltakozásait egyszerűen intézi el; a megyék felterjesztéseire adott válaszok szinte szóserint egyezők: „Alkalmazkodjék a vármegye a németül tudó tanerők alkalmazásáról szóló határozathoz“.

¹ Orsz. Levélt. helytart. 1784. szept. 7 : 24048.

² Orsz. Levélt. helytart. 1784. szept. 1 : 22240.

³ Orsz. Levélt. helytart. 1787. okt. 18 : 25695.

Kormányzati köröknek ez a rideg elutasító magatartása az uralkodónak arra az elhatározására mutat, hogy hozott intézkedéseit keresztül is szándékozik vinni. Igazságérzete, emberszeretete, alattvalóinak állandóan szeme előtt lebegő érdeke azonban arra is indítják, hogy rendeletei végrehajtásánál minden túlkapásnak, mely egyéni sérelemre vezethetne, elejét vegye. Ügyelt arra, hogy a rendeleteiben előírtakat csak a megállapított időben, s ne előbb követeljék meg. Midőn például a helytartótanács elébe terjeszti jelentését a budai tankerületről s közli a tankerület latin iskoláiban az 1784—85. évben tanító tanároknak az előző évtől eltérő névsorát, a császár a jelentést a következő válasz mellett veszi tudomásul.⁴ „Die von Euch... in Ansehung der Ordensgeistlichen, welche in Aufsicht auf die Kenntniss der deutschen Sprache auf das gegenwärtige Schuljahr fürgewählet worden, gegebene Auskunft, haben wir zwar zur höchsten Wissenschaft genohmen, und vermuthen, dass es im gegenwärtigen Fall um die Anstellung neuer Professoren, von welchen die Kenntniss der deutschen Sprache, unser allerhöchsten Gesinnung gemäss, gleich izt gefordert werden muss, zu thun war, keinerdings aber um die Abschaffung der schon seit einiger Zeit angestellten, und dieser Sprache unkündigen Lehrern, von welchen die Kenntniss der deutschen Sprache... erst nach Verlauf dreyer Jahren gefordert werden kann“.

*

A rendelkezésekben megadott háromesztendős határidő lejártáig, tehát a németnyelvű tanításnak a latin iskolákban való bevezetéséig, a német nyelvnek, mint tárgynak oktatása természetesen a Ratio Educationis által megszabott keretek közt folyt. A Ratio tanrendje szerint a latin iskola minden osztályában heti 2—2 órában kellett a német nyelvet tanítani, a humanitas osztályokban hétfőn d. e. 9—10, d. u. 3—4 között, a grammatikai osztályokban hétfőn és pénteken d. u. 3—4 között.

Az e óraebesztás mellett végzett tananyagot az egyes iskolák félévi jelentéseikben részletesen feltüntetik. Természetszerűen csak az elvégzett nyelvtani anyagra térnek ki ezekben a jelentésekben, hiszen a beszédkészség fokozására szolgáló gyakorlatokat, hacsak nem meghatározott tankönyv olvasmányairól van szó, papíron meghatározni igen bajosan lehet. Jelentéseikből ismételtlen kitűnik azonban, hogy figyelmüket az élő nyelvhasználat elsajátításának fontossága nem kerüli el.

A breznóbányai piarista kisebb gimnáziumokban (grammatikai iskolákban) a növendékek az 1785—86. tanév első félévének

⁴ Orsz. Levélt. helytart. 1785 : 175.

végén a végzett anyagból való kikérdeztetésükkor a következő kérdésekre felelnek:⁵

I. grammatikai osztály: A németeknek hány betűjük van és hogyan kell helyesen kiejteni ezeket? Hányfélék ezek a betűk? Melyek a német kettőshangzók? Hányféle névelő van a németben? Mi a ragozása a határozott névelőnek és mi a határozatlan névelőé? Hogyan lehet összevonni a határozott névelőt bizonyos előjárókkal? Melyek azok a rokonalakú főnevek, melyek különböző jelentését csak a határozott névelő szabja meg? Milyen neműek az összetett főnevek? Hogyan lehet képezni hímnemű főnévből nőneműt? Hogyan kell képezni a kicsinyítő alakokat? Milyen neműek ezek a kicsinyítő alakok? Mely főnevek tartoznak az 1., 2., 3., 4., 5. ragozáshoz és mi a ragozásuk? Mit kell megjegyezni a tulajdonnevekről? Mit nevezünk melléknévnek? Hányféle a melléknévek ragozása? Mely melléknévek tartoznak az 1., 2., 3. ragozáshoz? Hányféle a középfok és hogyan kell képezni? Melyek azok a melléknévek, melyeknek töhangzója a közép- és a felsőfokban nem változik meg? Mely melléknéveknek rendhagyó a fokozása? Hányfélék a német számnevek és mit kell tudni róluk? Melyek a többszámnevek? Hogyan ragozzuk őket? Melyek a sorszámnevek, osztó- és szorzószámnevek? A vizsgálat végén a tanulók német-nyelvű társalgást folytattak.

II. grammatikai osztály. Ismételték az első osztály anyagából a fő- és melléknévek ragozását, új anyagként tanulták a szabályos igék ragozását a különböző időkben és módokban. A vizsgálaton az osztály földrajzi tananyagát a tanulók német nyelven mondták el.

III. grammatikai osztály. Ismételték az első két osztályban tanult nyelvtant, újonnan vették át a nyelvtan hátralevő részeit. A vizsgán tehát szerepelt a névelők, melléknévek, névmások, ragozása, nemkülönben a segédigéké, a szabályos, a rendhagyó, a szenvedő, a személytelen igéké. Szerepelt azonkívül a vizsga anyagában a Gottsched-féle német nyelvtan pozsonyi kiadásának 136. lapján található német elbeszélések magyarázása.⁶ Foglalkoztak még a német szépírással, írásbeli feladatok végzésével és a naplókkal.⁷

⁵ Orsz. Levélt. helytart. 1786 : 6218.

⁶ A latin iskolákban német tankönyvül általában Gottsched német nyelvtanát használták. Kiadták e korban magyarul 1780-ban Pozsonyban és Kassán, latinul 1784-ben és 1785-ben Pozsonyban, Kassán és Egerben.

⁷ E naplók vezetését a Ratio Educationis CCXLIX. §-a írja elő. Bennük a tanulóknak a következőkre kellett kitérniök: 1. Hogyan teljesítették naponta Istennel és felebarátaikkal szemben fennálló kötelességeiket, milyen rendben végezték teendőiket, naplójukat szorgalmasan és rendszeresen vezették-e? 2. Hogyan viselkedtek náluk alacsonyabb sorú, velük egyenrangú, végül felet-

Feltűnő a második osztályban, hogy a tanulók nyelvgyakorlás céljából német nyelven is foglalkoztak az előírt földrajzzal s a vizsgán számot adtak róla. Nem tűnik ki, az egész év földrajzi anyagát vették-e át németül, vagy csak tartalomig leegyszerűsítve, a nyelvgyakorlásnak azonban ez mindenestre hálás módja lehetett.

A humanitás osztályok német tanításában általában az a cél, hogy a növendékeket a grammatikai osztályokban megtanult nyelvtani szabályok alkalmazására szoktassák. A körmöcbányai gimnázium első humanitas osztályában például a tanulók a vizsgán rövid német fogalmazásokat írnak, azokat helyesbítik, német olvasmányokat fordítanak latinra; a második osztályban latinból fordítanak németre és németről latinra. A pesti gimnázium vizsgáján a Chrestomathiában található Tacitus-szemelvényeket fordítják német nyelvre, azzal a céllal, hogy „a legnagyobb mértékben ügyeljenek a német nyelv tisztaságára és sajátos szólásaira“.⁸

A tanítás eredményessége a közölt részletes nyelvtani ismeretek mellett bizonyára a tanár személyétől függött, attól, milyen mértékben sikerült a holt nyelvtant a nyelv élő szellemével telítenie? A főigazgatói jelentések azt mutatják, hogy egyes iskolák tanárainak a tanterv szerinti heti 2 órás alacsony óraszám mellett is sikerült ezt a célt elérniök. Így gróf Török Lajos,⁹ a kassai tankerület főigazgatója látogatása alkalmával nyilvánosan megdicséri a kassai latin iskola III. grammatikai osztályának tanárát, Kiss atyát, azért a kiváló eredményért, melyet növendékeivel elért. Kimagasló eredménye annak köszönhető, hogy ő „sichs ernstlich angelegen seyn lässt, seinen Schülern die deutsche Sprache recht fasslich und gründlich vorzutragen“.¹⁰

Általában azonban az eredmény távolról sem kielégítő. Bár Török a tankerület iskoláiban a tanárok működését példásnak látja; a tanulók is a legnagyobb igyekezetet fejtik ki a német nyelv elsajátítására: feszülten figyelnek, előmenetelük minden tárgyban általában jó; mégis a német nyelvben, különösen pedig annak helyes kiejtésében, úgy látja, még rengeteg pótolni való van hátra.

A tanulók a latin iskolában nemcsak hogy nem tökéletesítik a népiskolában szerzett német nyelvi ismereteiket, hanem még

tük álló felebarátaikkal és előljáróikkal szemben, hogyan teljesítették kötelességüket az állammal, a fejedelemmel és tisztviselőivel szemben? 3. Milyen buzgósággal imádták a legfőbb Lényt, a tisztelet milyen fokával tisztelték a papi rendet s az áhítat milyen foka mellett vettek részt a külső istentiszteleten?

⁸ L. Orsz. Levélt. helytart. 1786 : 6218.

⁹ 1785 decemberében nevezték ki a kassai tankerület főigazgatójává. A tanügyet nagy odaadással szolgálta, az ifjúság neveléséről részletes tervet dolgozott ki.

¹⁰ Orsz. Levélt. helytart. 1786. febr. 13 : 3738.

abból is felejtenek, amit már tudnak. „Nun wäre hier . . . zu wünschen — mondja ugyanez a főigazgatói jelenetés —, dass die Jugend, die in den Normalschulen die ersten Gründe der deutschen Sprachkunde gelegt hat, hier nun weiter geführt würde, um das nicht wieder zu vergessen, was sie dort so nützlich erlernt hat.“

A ki nem elégtő eredményt a helytartótanács további buzdítással igyekszik megjavítani s a főigazgatónak lelkére köti, különösen gondja legyen arra, hogy a német nyelv tanítását a latin iskolákban mindenütt a legnagyobb gonddal folytassák.

VIII.

Előkészület az átállításra

Mi volt a helyzet a tanárok német nyelvi tudása terén a hároméves türelmi idő feleútján, az 1785—86. tanévben? Más szóval: Milyenek látszott annak lehetősége, hogy a nyelvi rendeletekben megszabott időben, az 1787—88. tanévtől kezdve a latin iskola grammatikai osztályaiban a legfontosabb tárgyat, a latin nyelvet, a német nyelv segítségével tanítsák? A tanárok német nyelvtudásáról képet szintén a főigazgatók jelentéseiből alkothatunk, ezek ugyanis az iskolákra vonatkozó egyéb adatok mellett a tanárok nyelvtudására is kiterjeszkednek.

A kimutatások szerint az ország öt tankerületében 62 latin iskola működött,¹ részben 5-osztályos fő- vagy teljes gimnáziumok, részben 3-osztályos kisebb gimnáziumok, vagy grammatikai iskolák; volt ezenkívül minden tankerület székhelyén egy-egy királyi akadémia.

Tankerületek szerint részletezve:

*Pozsonyi tankerület.*² Működött a tankerületben: Pozsonyi akadémia, 4 főgimnázium (Pozsony, Nagyszombat, Buda, Zólyom), 9 teljes gimnázium (Esztergom, Kalocsa, Kecskemét, Nyitra, Pest, Privigye, Selmechánya, Trencsén, Vác), 8 grammatikai iskola (Brezsnóbánya, Korpona, Körmöcbánya, Rózsashegy, Szent György, Zsolna, Szakolca, Urbiza).

Tanárok száma összesen: 110.

Közülük németül tud: 86 = 78·18%.

Csak gyengén tud németül: 18 = 16·36%.

Nem tud németül: 6 = 5·45%.

*Kassai tankerület.*³ Működött a tankerületben: Kassai akadémia, 1 főgimnázium (Kassa), 8 teljes gimnázium (Eger Eperjes,

¹ Csak a helytartótanács közvetlen felügyelete alá tartozó katolikus iskolákat véve figyelembe; a bizonyos önállóságot élvező protestáns gimnáziumok nem készítették hasonló kimutatásokat.

² L. Orsz. Levélt. helytart. 1785 : 11983 és 1786 : 6218.

³ Orsz. Levélt. helytart. 1785 : 16069, 1786 : 39196.

Gyöngyös, Kisszeben, Lőcse, Podolin, Rozsnyó, Ungvár), 4 grammatikai Iskola (Jászberény, Miskolc, Tokaj, Újhely).

Tanárok száma összesen:	70.
Közülük németül tud:	48 = 68·57%.
Csak gyengén tud németül:	12 = 17·14%.
Nem tud németül:	10 = 14·28%.

*Pécsi tankerület.*⁴ Működött a tankerületben: Pécsi akadémia, 2 főgimnázium (Győr, Pécs), 7 teljes gimnázium (Kanizsa, Komárom, Kőszeg, Sopron, Szabadka, Székesfehérvár, Veszprém), 4 grammatikai iskola (Keszthely, Magyaróvár, Pápa, Szombathely).

Tanárok száma összesen:	73.
Közülük németül tud:	60 = 82·19%.
Csak gyengén tud németül:	11 = 15·06%.
Németül nem tud:	2 = 2·73%.

*Nagyvárad tankerület.*⁵ Működött a tankerületben: Nagyvárad akadémia, 1 főgimnázium (Nagyvárad), 5 teljes gimnázium (Arad, Máramarossziget, Nagyvárad, Szeged, Szent Anna), 3 grammatikai iskola (Debrecen, Nagybánya, Szatmár).

Tanárok száma összesen:	45.
Közülük németül tud:	35 = 77·7%.
Csak gyengén tud németül:	1 = 2·2%.
Nem tud németül:	9 = 20·0%.

*Zágrábi tankerület.*⁶ Működött a tankerületben: Zágrábi akadémia, 1 főgimnázium (Zágráb), 4 teljes gimnázium (Eszék, Fiume, Pozsega, Varazsd), 1 grammatikai iskola (Kőrös).

Tanárok száma összesen:	40.
Közülük németül tud:	21 = 52·5%.
Csak gyengén tud németül:	12 = 30·0%.
Nem tud németül:	7 = 17·5%.

Összesítve: Az országban működő 62 latin iskolában a tanárok száma összesen: 338.

Közülük németül tud:	250 = 73·96%.
Csak gyengén tud németül:	54 = 15·97%.
Nem tud németül:	34 = 10·05%.

Éz a kép a való helyzetről természetesen nem teljesen hű, minthogy a „tudás“, „nem tudás“ és „gyengén tudás“ közti határ túlságosan elmosódott, túlságosan az egyes igazgatók elbírálásától

⁴ Orsz. Levélt. helytart. 1786 : 35906.

⁵ Orsz. Levélt. helytart. 1786 : 20993.

⁶ Orsz. Levélt. helytart. 1786 : 24110.

függ. Erre vall egyrészt az egyes tankerületek között mutatkozó nagy eltérés, másrészt az a körülmény, hogy ugyanannak az iskolának ugyanazon tanáiról is különböző kimutatások mást állapítanak meg.⁷

Bármint is legyen azonban, a mutatkozó eredmény a német nyelv közeli általános bevezetését illetően meglehetősen kedvező kilátásokra jogosíthatott fel, különösen ha számba vesszük, hogy az országban működő 238 tanár tekintélyes része a humanitasosztályokra esett, tehát a németül nem, vagy csak gyengén tudó 25% jelentős része is olyan osztályokkal foglalkozott, melyeket a német nyelvi rendelkezések az addigi intézkedések alapján nem érintettek.

Indokoltnak látszhatott az a remény, hogy a fennmaradó 15—20% németül nem tudó grammatikai osztálybeli tanár helyére is könnyű lesz németül tudókat találni, mivel egyes szerzetesrendek fokozatos felosztatása által a rendek tagjai közül sokan szabadultak fel tanári munka számára.

*

Közben olyan intézetekben is bevezetik -- ha csak néhány tárgyra vonatkozóan is -- a németnyelvű tanítást, melyekre eddig a nyelvi rendelkezések figyelme nem terjeszkedett ki; az 1785. szeptember 7-én hozott rendelet⁸ előírja, hogy a jövőben az akadémiákon a stylus curialis-t német nyelven kell előadni. A német hivatalos stílus tanításában elért eredménnyel az akadémiák vezetői úgy látszik meg voltak elégedve: a kassai akadémia pro-direktora, *Erős Pál*, egyenesen azzal a kéréssel fordul a helytartótanács-hoz, engedjék meg, hogy a stylus curialis németnyelvű előadásában elért kiváló jó eredményre való tekintettel az államtörténetet is német nyelven adhassa elő tanára, *Zimmer János*. Kérését természetesen teljesítik, azzal a figyelmeztetéssel azonban, ügyeljen arra, hogy a diákokat ez előmenetelükben ne gátolja és az előrt tananyagból se hagyjanak ki semmit.⁹

Ez a kedvező helyzet lebeghetett a császár szeme előtt, mikor 1786-ban Magyarországon tett utazása alkalmával programjába iskolalátogatásokat is felvett. A német oktatásnak a helyszínen tapasztalt eredménye várakozását semmiképen sem elégtette ki.

⁷ V. ö. Orsz. Levélt. helytart. 1786 : 20993 és 37196. Az első kimutatás a szentannai gimnázium öt tanára közül négyet német nyelvtudással tüntet fel, egyet pedig németül nem-tudónak, a második kimutatásban ugyanaz az öt tanár mind közepes némettudással szerepel.

⁸ Orsz. Levélt. helytart. 1785. szept. 7 : 23909.

⁹ V. ö. Orsz. Levélt. helytart. 1786. április 25 : 18148 és 1786. május 15 : 23765.

A látogatása után kiadott rendelete,¹⁰ mellyel a német nyelv eredményesebb oktatására igyekezett serkenteni, visszatükrözi mind a látottak feletti nemtetszését, mind azokat a reményeket, melyeket a német oktatás jövője lehetőségeit illetően az iskolák jelentéseiből adódó kép benne keltett. Hogy a normáliskolákat a tapasztaltnál eredményesebb oktatásra bírja, nyomatékosan felhívja figyelmüket korábbi rendelkezéseikre, ismét leszögezve, hogy az előírt három esztendő után, mely az 1786/87. tanévvel lejár, senki a latin iskolába megfelelő német tudás nélkül nem léphet; a németnyelvű oktatás terjeszthetőségére mutató csábító kép, mely a kimutatásokból adódik, pedig arra indítja, hogy eddigi rendeleteit a lehető legsúlyosabban megszigorítsa. Elrendeli, hogy a következő 1787/88. tanévtől kezdve a grammatikai osztályokban nemcsak a latin nyelvet kell a német segítségével tanítani, hanem valamennyi tantárgyat, az egész országban. E rendelkezés alól azok a tanulók sem mentesülnek, akiket még a rendelet életbelépése előtt vettek fel a latin iskolába: ha a többi grammatikai osztály, vagy különösen a humanitas-osztályok, vagy akár a felsőbb iskolák növendékei három év alatt (nem a németnyelvű tanításra való áttérés dátumát, hanem 1786. október 3-át véve a három év kezdetének) a német nyelv ismeretét el nem sajátították volna, az iskolák további látogatásától minden további nélkül eltiltatnak. S a császár most már nem áll meg a grammatikai osztályoknál: három év multán — írja elő a rendelet — a humanitas-osztályokban is, az akadémiákon, úgyszintén az egyetemen minden tárgyat — a teológia tudományát kivéve — csak német nyelven szabad előadni, „ahogyan az Bécsben már most történik“.

A rendelet pontos végrehajtására a főigazgatók ügyeljenek fel. Az iskolaigazgatók rögtön a rendelet kézhezvétele után közölik a császár legfelsőbb akaratát a tanárokkal és tanítókkal s a legnyomatékosabban hívják fel figyelmüket annak lelkiismeretes végrehajtására. Amellett az igazgatók a három grammatikai osztály tanáraitól külön-külön nyilatkozatot tartoznak kérni, képesek-e arra, hogy a következő 1787/88. tanévtől kezdve valamennyi tárgyat német nyelven adjanak elő? — S a tanárok németnyelvi jártasságának megítélését a császár nem bízta pusztán rájuk, vagy az iskola igazgatójára: úgy kell a nyilatkozatban feleletet adniok a kérdésre, hogy a legközelebbi tavasszal, vagy pedig — ha nyilatkozatuk helyességét, tehát németnyelvi készségüket illetően kértely merülne fel — a főigazgatóság székhelyére rendelve a németnyelvi oktatásban a próbát sikerrel megállják.

¹⁰ Orsz. Levélt. helytart. 1786. október 3 : 42629.

Kétségtelen, hogy ez az újabb rendelkezés az uralkodó visszavonhatatlan elhatározását tükrözi, mert a következő év elején megismétli.¹¹

Egyes főigazgatóknak az 1786. október 3-i rendelet félreértelmentlen rendelkezése ellenére is kételyeik vannak. Attól félnek, talán tévesen magyarázzák — ilyenfokú megszigorításra bizonyára nem számítottak — és bővebb felvilágosítást kérnek. Ezeknek a helytartótanács „minden keletkezhető zavar elkerülése végett“ a rendeletet s részletes magyarázatát mégegyszer megküldi.¹²

Úgy látszik, azzal a császár és tanügyi tanácsadói is számolnak, hogy a német nyelv nemtudása miatt a tanárok és igazgatók körében változások válnak majd szükségessé, mert az 1788. év elején az egyes tankerületek főigazgatóitól pontos kimutatásokat kérnek azokról az igazgatókról és grammatikai tanárokról, akik tisztüket a német nyelv bevezetése után nem fogják tudni ellátni.¹³

A főigazgatóknak természetesen szívéükön feküdt, hogy tankerületük iskoláinak bevezetett, gyakorlott tanárainak helyét ne kelljen egyik napról a másikra csupán a német nyelv nemtudása miatt újakkal betöltve látniok; fel is szólították a maguk részéről is tankerületük iskoláit, hogy azok az igazgatók és tanárok, akik nem jól beszélnek németül s koruknál fogva még remélhető, hogy e nyelvben haladást fognak elérni, a legnagyobb buzgalommal igyekezzenek e hiányt pótolni, hogy az előírt időben a németnyelvű tanításra át tudjanak térni.¹⁴

¹¹ Orsz. Levélt. helytart. 1787. február 20 : 7450.

¹² Orsz. Levélt. helytart. 1787. január 2 : 52828.

¹³ I. h.

¹⁴ L. Csáka Károly: A zsolnai kir. kat. gimnázium története. (Zsolnai kir. kat. gimnázium évkönyve, 1889/90.)

IX.

Az új rendszer küszöbén

Egyes intézetekben a németül nem tudó igazgatók, vagy tanárok helyét még a megkívánt kimutatások összeállítása és felterjesztése előtt másokkal töltik be; új igazgatót kap¹⁵ az egri, a gyöngösi gimnázium, a korponai grammatikai iskola, más intézetek németül nem tudó tanárai helyére viszont a főigazgató terjeszt elő az előírásoknak megfelelően három-három alkalmasnak tartott egyént, így a kassai főgimnáziumba, a miskolci, újhelyi grammatikai iskolába.¹⁶

Mutatkoznak azonban már nehézségek is. Az egyes intézetek tanári kara — elvétve alkalmazott világi tanároktól eltekintve — az iskolát fenntartó szerzetesrendnek az illető helységben levő rendházában működő tagjai közül került ki; könnyen előállhatott tehát az a helyzet, hogy különösen kisebb tagszámú rendház németül megfelelően tudó alkalmas egyén hiányában tanár-állítási feladatának megfelelni nem tudott. A kassai tankerület főigazgatója ilyen természetű ügyben a helytartótanácsához fordul: Nem tudja — írja — mitévő legyen a jászberényi gimnáziummal, mivel a városban működő ferences kolostorban senki sincs, aki németül tudna és tanárnak alkalmas volna.¹⁷

A kedvetlenségnek félreismerhetetlen jelei egyre világosabban megnyilvánulnak: egyes intézetek igazgatói kételyeiknek adnak kifejezést a bevezetendő németnyelvű tanítás eredményességét illetően,¹⁸ a kassai pro-direktőr pedig kijelenti, hogy leköszön állásáról abban az esetben, ha a német nyelv általános bevezetését előíró rendelkezések valóban érvénybe is lépnek.¹⁹

¹⁵ L. Orsz. Levélt. helytart. 1786. dec. 8 : 52216.

¹⁶ L. Orsz. Levélt. helytart. 1786. okt. 2 : 34703 és 1786 okt. 14 : 45223.

¹⁷ Orsz. Levélt. helytart. 1786. december 8 : 52216.

¹⁸ V. ö. Orsz. Levélt. helytart. 1786. december 9 : 52224. (A kassai tanulmányi főigazgatói hivatal jelentése, benne a lőcsei gimnázium igazgatójának észrevételei.)

¹⁹ Orsz. Levélt. helytart. 1786. november 28 : 50108.

Bár a németnyelvű tanítás elrendelésekor az uralkodó lépését azzal indokolta és mentette, hogy vele pusztán csak közigazgatási szempontokat igyekszik szolgálni, rendeletei megszigorítása után bizonyára nehezen lehetett feleletet találni arra a kérdésre, miért kell ebből a célból az ország minden iskolafajában minden tárgyat kizárólag német nyelven tanítani? Kézenfekvő lehetett az az aggodalom, hogy a „közigazgatás szempontjainak szolgálása“ hovatovább a nemzeti élet minden terén a hatalmas szomszédhoz való alkalmazkodást fogja eredményezni. Az eddig a közoktatásban szintén kizárólagosan használatban volt latin nyelvénél hasonló aggodalomra ok fenn nem állott; nem lévén nép, mely magáénak vallaná, általa az ország önálló nemzeti létét ki, vagy mi veszélyeztethette volna?

Ilyen és hasonló megfontolások eredményezhették azt a tartózkodó magatartást, majd nyílt ellenállást, mely a német nyelv iskolai bevezetésével szemben az 1786. év végétől, a szigorító rendelet megjelenésétől kezdve az országban általánossá válik. A német nyelvben való járatlanságot többé nem kendőzik, inkább kérkednek vele. A rózsahegy grammatikai iskola igazgatója például átíratásban arról értesíti a pozsonyi pro-direktort, hogy németnyelvű levelét csak tolmács segítségével sikerült megértenie: arra kéri tehát, a jövőben lehetőleg latinul írjon neki.²⁰

A már esztendőök óta annyit hangsúlyozott német nyelv ilyfokú nemismerésének ilyen fesztelen bevallását már a pozsonyi pro-direktor is megsokalja és a helytartótanácshoz fordul tanácsért. Előadja, hogy egyes tanintézetek alkalmazottai a német nyelvben olyan mértékben járatlanok, hogy a nekik küldött és egészen könnyű stílusban fogalmazott hivatalos átiratokat is csak tolmács segítségével értik meg. Az egyöntetűség rovására menne szerinte, ha ezen úgy igyekeznének segíteni, hogy a jövőben latin nyelven írának a szóbanforgó intézetekhez; kényelmetlensége mellett ez a megoldás a legfelsőbb rendeletek szempontjából sem volna kielégítő. A kérdést a helytartótanács a megszokott merev válaszzal intézi el: az ismételten hozott rendeletek szem előtt tartandók és adott esetben a német nyelvben járatos egyének veendő figyelembe.

Mások a rendelkezéseket magukat bírálják. A zágrábi tanterület pro-direktora például sérelmesnek tartja azt a rendelkezést, hogy három esztendő eltelte után a latin iskolában minden tárgyat, éppúgy, mint Bécsben, csak németül legyen szabad előadni s hogy azok a tanulók, akik addig németül megtanulni nem

²⁰ Orsz. Levélt. helytart. 1786. október 13 : 44333.

tudnak, az iskolák további látogatásától minden további nélkül kizárassanak. Sérelmesnek látja ezt a szabályzatot főként azért, mert addig nem volt előírva, hogy a latin iskolába csak németül tudó tanulókat vegyenek fel. Ha pedig valaki az eddigi előírásoknak megfelelt és a grammatikai osztályba felvételt nyert, mint lehetne három év múltán a latin iskolából esetleg eltávolítani? — Azt ajánlja ezért, ne egyszerre vezessék be a németnyelvű tanítást minden osztályba, hanem fokozatosan, kezdve az elsőn, s minden évben vigyék egy osztállyal feljebb, ahogy a gyerekek haladnak.²¹

Javaslatát nem nyeri meg a helytartótanács helyeslését, mert a következő véleményezéssel terjeszti az uralkodó elé: „Es könne von der allerhöchsten Entscheidung um so weniger abgewichen werden, als bereits seit einer geraumen Zeit die Resolution auch dahin entschlossen ist, dass keiner in die lateinischen Klassen aufgenommen werden solle, der nicht in der Deutschen Sprache geübt ist“.

A helytartótanács tehát a rendeletek maradéktalan végrehajtásának álláspontján áll. Hogy a németnyelvű tanítás minden zökkenő nélkül megindulhasson, az 1897. év első hónapjaiban felszólítja a tankerületi főigazgatókat, oly tanszékekre, melyeknek birtokosai a német nyelv nemtudása miatt állásuktól megválni kénytelenek s amelyeknek betöltésére alkalmas egyén az iskolafenntartó rend tagjai között nem található, írjanak ki pályázatot a Ratio Educationis 203. paragrafusának megfelelően. Hogy ne csak katolikusok pályázzanak, a pályázatok kiírásáról a protestáns intézeteket is értesíteni kell; a legalkalmasabbnak talált pályázók azután felekezeti különbség nélkül terjesztendőek elő a helytartótanácsnak.²²

*

Már befutott az ország öt tankerületéből a helytartótanácsához a részletes kimutatás azokról a grammatikai tanárokról, akik a németnyelvű tanításban résztvevni nem tudnak, mikor a helytartótanács ráeszmél, hogy a humanitas-osztályok tanárainak megfelelő adataira is szükség van, tekintve, hogy az uralkodó intézkedése a németnyelvű tanítást ezekben az osztályokba is bevezette. Sietve felszólítja tehát a főigazgatókat, hogy ugyanazon a módon a humanitas-osztályok tanáraitól is készítsenek kimutatást, kik nem képesek a németnyelvű tanításra; egyben felhívja őket, hogy a

²¹ Orsz. Levélt. helytart. 1786. november 11 : 54487.

²² Orsz. Levélt. helytart. 1787. március 5 : 8212; május 1 : 15357; május 23 : 19120.

németül nem tudó humanitas-tanárok helyére is írják ki a pályázatot.²³

Az 1786. október 3-i és 1787. március 20-i felszólítások nyomán készült kimutatásokból²⁴ adódó kép az 1785/86. esztendő adataiból alkotottól bizonyos mértékben eltér. Figyelembe kell itt venni, hogy az időközben eltelt másfél-két esztendő folyamán a latin iskolákban is csak németül tudó tanár volt alkalmazható; figyelembe kell venni továbbá azt is, hogy két év alatt a tanároknak németnyelvi ismereteik tökéletesítésére is volt idejük és módjuk: azt várhatjuk tehát, hogy az új kimutatásokban a tanárok kisebb hányada fog a németül nem tudók közt szerepelni. A zágrábi tankerületben valóban ez is a helyzet; az 1785/86. esztendőben feltüntetett hét németül nem-beszélő tanárral szemben most csak egy állítja magáról, hogy német nyelven tanítani képtelen; a németül gyengén beszélők száma viszont 12-ről 17-re növekedett, kézenfekvő tehát, hogy a németül nem tudók is igyekeztek az eltelt idő alatt a leendő tanítási nyelvet legalább valamennyire elsajátítani.

Annál feltűnőbb ezek után, hogy az ország többi tankerületének kimutatásai merőben mást mutatnak. Akadnak ugyan intézetek, melyekben az 1785/86. évi kimutatások németül nem tudó tanárt is mutattak ki s melyek a mostani összeírásban nem szerepelnek; a németül nem tudó tanár tehát időközben vagy megtanulta ezt a nyelvet, vagy pedig helyét mással töltötték be. Az iskolák túlnyomó többségében azonban éppen fordított a helyzet: a németül nem tudó tanárok száma nemhogy fogyott volna, hanem emelkedett.

A pontos összehasonlítást mindenesetre akadályozza az a körülmény, hogy csak a pozsonyi, kassai és zágrábi tankerület veszi kimutatásba a humanitas-osztályok tanárait is, a pécsi és nagyváradai tankerület csak a grammatikai osztályok németül nem tudó tanárait tünteti fel; a humanitas-osztályokra vonatkozó rendelkezés ugyanis mintegy félévvel a grammatikai osztályokra vonatkozó után jelent meg, végrehajtására a közbejött eltérő intézkedések folytán részben már nem került sor.

A grammatikai osztályokra vonatkozó adatokból is kitűnik azonban, hogy az ország nem egy intézetében, melyben az 1785/86. évi kimutatás szerint egyetlenegy németül nem, vagy csak gyen-

²³ Orsz. Levélt. helytart. 1787. március 20 : 11053.

²⁴ Orsz. Levélt. helytart. 1787. február 11 : 7214 és április 6 : 14200 (pozsonyi tanker.), február 22 : 7692 (zágrábi tanker.), március 13 : 10430 (nagyváradai tanker.), március 16 : 10792 (pécsi tanker.), május 29 : 18633 (kassai tanker.).

gén tudó tanár sem tanított, most több tanár inkább kész megválni állásától, semhogy a németnyelvű tanítás szolgálatába álljon. Sőt az esztergomi, komáromi, máramarosszigeti gimnázium, a keszthelyi grammatikai iskola tanárai, kik az 1785/86. évi kimutatás szerint valamennyien jól beszélnek németül, most mind kijelentik, hogy a bevezetendő németnyelvű tanításban nem óhajtanak résztvenni.²⁵

Felvetődik esetleg e jelenség olvasásakor a kérdés, talán különböző szempontok figyelembevételével készültek az 1785/86. és az 1787. évi kimutatások? Az előbbieket megállapításai ugyanis pusztán a tanárok nyelvtudására vonatkoznak s csak az utóbbiak adnak feleletet arra a kérdésre, az illető tanárok német nyelven tanítani is képesek-e? Mert természetesen más egy nyelvet beszélni és más annyira otthon lenni benne, hogy az ember a mindennapi élet körén kívül eső mondanivalóit is közölhesse vele; bármilyen jól beszélt tehát valamelyik tanár németül, feltételezhető, hogy a gimnázium tantárgyainak német nyelven való tanítására mégsem mert vállalkozni. Hogy a két kimutatás közti eltérés nem e meggondolás segítségével magyarázható, kiténik abból, hogy az 1787. évi kimutatás szerint még németül „közepesen“, „gyengén“, „gyenge-közepesen“ beszélő tanárok is úgy találják, bele tudnak illeszkedni a németnyelvű tanítás keretébe, különösen a zágrábi tankerületben.

Egyedül lehetséges magyarázatát tehát e jelenségnek csak a József önkényes rendeletei ellen országszerte támadt nemzeti visszahatásban találhatjuk. A horvátországi iskolák tanárai — az uralkodónak az ország önállóságával össze nem egyeztethető intézkedései nem közvetlenül az ő népük önértetét és nemzeti érdekeit sértik — természetesen arra töreksenek, hogy állásukat a megváltozott viszonyok közepette is biztosítva lássák. A magyarországi intézetek tanárai azonban bizonyára nem egykönnyen találtak rá magyarázatot, miért kell a magyar ifjúságnak valamennyi iskolában valamennyi tárgyat német nyelven tanulnia, mikor az uralkodó saját kijelentése szerint a cél az, hogy a közpályára lépni szándékozók a német nyelvben is jártasak legyenek, nem pedig az, hogy csak németül tudjanak.

Koruk s benne saját lelkük rohamosan erősödő nemzeti érzésének megfelelően feleletük a nemzeti lét gerincét támadó intézkedésekkel szemben csak egy lehetett: ellenállni. Passzivitással, ha másképp nem lehet.

²⁵ Orsz. Levélt. helytart. 1787. február 11 : 7214, március 13 : 10430, március 16 : 10792.

Elutasító feleletük adásában mindenesetre megkönnyítette helyzetüket az a tény, hogy szerzetesrendek tagjai lévén, kenyérkérdés elhatározásuk hozatalában nem befolyásolhatta őket; kényszerítő eszközt alkalmazni a kormányzat tehát velük szemben nem tudott.²⁶

S a negatívumnál nem is állanak meg mindenütt ezek a derék szerzetestanárok. A székesfehérvári — s valószínűleg nem csupán a székesfehérvári — gimnázium tanárai a növendékek nemzeti érzésének élesztésére lelkes beszédekkel egybekötött hazafias ünnepélyeket tartanak, a növendékektől megkívánják, hogy magyaros viseletben járjanak iskolába. Az intézet igazgatója, *Benyák Bernát*, a német nyelv kérdését fejtegeti, s megállapítja, hogy erőszakolása a magyar tanulók körében oly ellenszenvet váltott ki, hogy a német nyelvi rendelkezések óta semmi áron sem akarnak németül beszélni.²⁷

A pozsonyi tankerület kimutatása szószerint közli a tanárok által a megkívánt nyilatkozatban adott választ arra a kérdésre, tudnak-e az 1787/88. tanévtől kezdve német nyelven tanítani? E válaszok tekintélyes része szintén megfontolt és tudatos ellenállásra vall, fellelhető bennük a németül nem tudó, de serényen igyekvő és továbbra is tanítani akaró tanár válaszából a rideg elutasításig minden fokozat. A nagyszombati gimnázium két tanára, *Mikunda József* és *Hidegi József*, bár gyengén beszél németül, úgy érzi, bele fog tudni illeszkedni a németnyelvű oktatás keretébe; a főigazgató szerint mindegyik „übt sich fleissig, also hoffet man ihn fähig zu sein“. Mások megokolás nélküli nemleges választ adnak: „Kann nicht“, „Ganz und gar nicht“, „Declaravit se non posse“, „Palam declaravit se omnino non posse“ és hasonlók olvashatók a kimutatásban. *Nemes Imre*, a kalocsai gimnázium első humanitas osztályának tanára „versteht, redet und schreibt deutsch, jedoch scheint es ihm, dessen (d. h. des deutschsprachigen Unterrichts) nicht im Stande zu sein“; *Rabenhuber Bernát*, a pesti gimnázium második humanitas osztályának tanára pedig „verboth sich in Zukunft das Lehramt“ — közli a főigazgató a helytartótanáccsal. Legjobban az urbizai grammatikai iskolában tanító *Turkovits Anselmuson* akad fenn a főigazgatóság, evvel a megjegyzéssel látván el őt: (Er kann) „nicht: weil er nach 10 jährigen

²⁶ V. ö. *Acsay Antal*: A magyarországi kegyes tanítórend befolyása a XVIII. századi tanügyünk fejlődésére, Vác, 1887.

²⁷ V. ö. *Takáts Sándor*: *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy*, Budapest, 1891, 192. l.

Schuldiensten ruhen will, und die Ruhe zu erhalten niederträchtiglich bittet.“²⁸

*

A latin iskola mindkét tagozatának tanáraitól egyébként, mint szó volt, a zágrábin kívül a pozsonyi és a kassai tankerület küldött a helytartótanácsához részletes kimutatást. E két utóbbi tankerület 180 tanára közül a grammatikai és a humanitas osztályokból összesen 57 tanár jelentette ki magáról, hogy németnyelvű tanításra nem képes. Szembetűnő a szám magas volta, ha összehasonlítjuk az 1785/86-i eredménnyel: akkor ugyanabban a két tankerületben 30-an tudnak gyengén németül, 16-an pedig egyáltalán nem, összesen a tanárok 25·5 százaléka. Most pedig, a két esztendő alatt beállott változások után is a tanárok 31·6 százaléka jelenti ki, hogy német nyelven tanítani nem tud. Ide kell még számítanunk azokat is, akik szorgalmas gyakorlat révén igyekeznek a német nyelvet elsajátítani s maguk úgy is vélik, sikeresen, a főigazgatóság azonban nem tartja őket állásukban meghagyhatóknak.²⁹

Ha a kassai és a pozsonyi tankerület megfelelő adatainak alakulását az egész országra nézve elfogadjuk (a grammatikai iskolákról mind az öt tankerületben készült kimutatások azt mutatják, hogy a helyzet mindenütt hasonló volt), arra az eredményre jutunk, hogy az ország 298 középiskolai tanára közül — a zágrábi tankerület 40 tanárát nem számítva — kerekén 100-ra tehető a nyelvi rendelkezések életbelépése után a tanítástól megválni készülők száma

²⁸ Orsz. Levélt. helytart. 1787. február 11 : 7214.

²⁹ Id. h.

X.

Higgadtabb rendezés

A kassai és pozsonyi tankerület fentebb említett megfelelő adatainak általánosításával nyert kép szerint az ország tanárainak kereken egyharmadrészét kellett volna a németnyelvű tanítás elrendelt általános bevezetése idejéig, tehát rövid időn belül kicserélni. Ez bizonyára szinte leküzdhetetlen nehézségekbe ütközött. Hogy a fenyegető tanárhíányon valamikép úrrá legyen, a pozsonyi főigazgató azt javasolja, szüntessék meg a breznóbányai, rózsahegy-i és korponai grammatikai iskolákat, hogy tanáraik más iskolák számára felszabaduljanak.¹ A helytartótanács viszont más megoldással próbál a bajon segíteni: felhatalmazza a főigazgatókat, hogy az iskolafenntartó rend más tartományban levő rendházához forduljanak, ha a helybeli a megkívánt számú tanárt nem tudja rendelkezésre bocsátani.²

Súlyosbította a helyzetet az, hogy a 100, iskolájától megválni szándékozó tanár mellett az igazgatók egy része is járatlan a német nyelvben, ezek sem maradhatnak tehát meg intézetük élén. Németül nem tud az esztergomi, kecskeméti, trencséni, nagykárolyi, máramaroszigeti, szent-annai, lőcsei gimnázium és a rózsahegy-i, debreceni, nagybányai, jászberényi grammatikai iskola igazgatója; a nyelvi rendelkezések életbelépése előtt az ő helyüket is mással kellett volna betölteni.³

Mind e nehézségek ellenére a helytartótanács — a kapott utasításoknak megfelelően — a rendelkezések előírászerű, pontos megtartásához a legszigorúbban, ridegen ragaszkodik. Ideiglenes, áthidaló megoldásról hallani sem akar, kivételt tenni nem hajlandó. Mikor a nagyváradi tankerület helyettes főigazgatója avval a kéréssel fordul hozzá, járuljon hozzá, hogy a nagyváradi gimnázium első humanitas-osztályának tanára előadásait a következő

¹ Id. h.

² Orsz. Levélt. helytart. 1787. március 16 : 10792.

³ Orsz. Levélt. helytart. 1787. február 11 : 7214, április 12 : 14375

1787/88. tanévben még latin nyelven tarthassa, mivel a német nyelvben nem eléggé otthonos s eltávolítása az ifjúság nagy kárára volna, folyamodását a következő válasszal intézik el: „Es kann von der bestehenden Allerhöchsten Vorschrift... eben so wenig, als dem einmal festgesetzten Studien Plan abgegangen werden.“⁴

*

Ebben a feszült helyzetben, az eddigi gyakorlattól eltérően, az uralkodó a lehetőségekkel megalkuvónak, simulékonynak bizonyul. Látva a terve gyors végrehajtása elé gördülő súlyos akadályokat, magáévá teszi a zágrábi főigazgatóhelyettes 1786. november 11-én kelt elgondolását, hogy t. i. a németnyelvű tanítást ne egyszerre vezessék be a latin iskolának mind az öt osztályába. Kormányrendeletben utasítja tehát az ország valamennyi főigazgatóját,⁵ hogy ugyanazon, tehát az 1787. év novemberével kezdődő tanévben a német nyelven való tanítást csak az első grammatikai osztályban vezessék be, évről-évre pedig, ahogyan a növendékek haladnak, egy osztállyal vigyék feljebb. A tanárhiány kérdését is elintézi egy egyszerű intézkedéssel: ahol a három grammatikai osztály tanárai között van egy, aki megfelelően tud német nyelven tanítani, az vegye át az első osztály tanítását, akkor is, ha a sörrend szerint magasabb osztály esnék rá; azok a grammatikai és humanitas tanárok, akik a német nyelv nemtudása miatt elmozdítandók volnának, helyükön meghagyandók, „nur muss ihnen empfohlen werden, dass sie auch unterdessen die Kenntniss der deutschen Sprache sich noch beizubringen trachten mögen“.

A betöltendő tanári állásokra kiírt és részben már megtartott pályázatok — fűzi tovább a császár — evvel az intézkedéssel teljesen feleslegessé és tárgyitalanokká váltak.

Az iskolák igazgatóit illetően azonban érvényben maradnak az eddigi rendelkezések: mivel a német nyelvben járatlan igazgatók a németnyelvű tanításra nem ügyelhetnek fel, még ugyanabban az esztendőben ki kell őket cserélni.

E rendelet azt mutatja, hogy az uralkodó türelmetlen tettvégya némileg lehiggadt, célját most valamelyest járhatóbb úton igyekszik elérni. Nem helyezte azonban hatályon kívül azon 1786. október 6-án kelt rendeletét, mely szerint a latin iskola valamennyi osztályának tanulói — amint az egyetem hallgatói is — három év alatt a német nyelv ismeretét kizárás terhe mellett meg kell, hogy szerezzék. Más választási lehetőség hiányában tehát az iskoláknak növendékeik érdekében továbbra is azon kellett lenniök, hogy

⁴ Orsz. Levélt. helytart. 1787. április 12 : 14375. április 24 : 13345.

⁵ Orsz. Levélt. helytart. 1787. július 12 : 25342.

velük a tanterv szerinti német órák keretében megfeszített munkával e nélkülözhetetlen nyelv ismeretét elsajátíttatni igyekezzenek.

E kötelességüknek az iskolák tőlük telhetően meg is feleltek; a főigazgatói jelentések azt mutatják, hogy a német nyelv tanítására a legnagyobb gondot fordították, bizonyára nem mindig a legtürelmesebben járván el. A pozsonyi tankerület főigazgatója a váci gimnáziumban tett látogatásáról 1787. augusztus 31-én ezt mondja: „In Waitzen lässt man zur Erlernung der deutschen Sprache die Jugend ganze Seiten aus deutschen Büchern auswendig lernen, und die Hefte der Schüler verrathen die Unduldsamkeit, welche sie bei der Prüfung zu verhehlen wussten.“⁶

A németnyelvű tanítás megindulásával a gimnáziumokban addig használatban volt könyveket is ki kellett cserélni, a latinnyelvűek helyébe német nyelven írottakat kellett bevezetni. A leg egyszerűbb eljárást választották: A tanulmányi bizottság 1788. július 3-án tartott ülésén elhatározta, hogy azokban az osztályokban, melyekbe a németnyelvű tanítás eljutott, be kell vezetni az örökös tartományokban előírt tankönyveket és tanrendet; ugyanazokat a tárgyakat kell tehát tanítani, mint Ausztriában, napi négy órában. Az egyedüli lényeges eltérés az lesz, hogy a „hazai történelem“ tantárgy keretében az örökös tartományokban az osztrák történelmet tanítják, Magyarországon pedig a magyar történelemmel fognak foglalkozni. Az egyetemi nyomdát azonnal fel is szólítják, hogy az első grammatikai osztály számára előírt tankönyvekből megfelelő készletről gondoskodik.⁷

A magyarországi középfokú oktatásnak az osztrák mintához való hasonításának célja, mint a rendelet maga mondja, „dass die ungarischen Gymnasien und Pädagogien (grammatikai iskolák) nach dem Muster der deutsch-erbländischen eingerichtet werden, und der Unterschied, welcher bisher zwischen den selben in Ansehung der Lehrgegenstände, Schulbücher, Vorlesestunden bestand, aufhören solle“.

E rendelkezés szerint a németnyelvű tanításra fogott osztályokban a következő tárgyakat kellett tanítani:⁸

I. grammatikai osztály: Latin nyelvtan, mennyiségtan, természetrajz, földrajz (Magyarország, Horvátország, Szlavonia és Dalmácia).

⁶ Orsz. Levélt. helytart. 1787. augusztus 31 : 33206.

⁷ Orsz. Levélt. helytart. 1787. július 3 : 25174.

⁸ I. h.

II. grammatikai osztály: Latin nyelv, mennyiségtan, természetrajz (növényvilág), földrajz (Galícia, Ladomeria, Halics, Erdély és Bukovina), hazai történelem (Szent Istvántól I. Ferdinándig).

III. grammatikai osztály: Latin nyelv, mennyiségtan, természetrajz (ásványvilág), földrajz (Ausztria, Németalföld, Csehország, Morvaország, Szilézia, Lausitz, olasz örökös tartományok, Németország egyéb részei, Svájc, velencei köztársaság, porosz Szilézia, Lengyelország, Törökország), a matematikai földrajz elemei.

A grammatikai osztályok rendkívüli tárgyai: görög nyelv, mértan, természetjog elemei.

I. humanitas osztály: Logika, latin ékesszólás, matematikai földrajz elemei, hazai történelem, római régiségek, mennyiségtan ismételése, természettan elemei, földrajz ismételése, a cs. és kir. államok története, mértan és mechanika, természetrajz (ásványtan).

II. humanitas osztály: Természetjog elemei, természetrajz (növényvilág, állatvilág), istentan, német császárok története, általános és hazai egyháztörténelem, vele kapcsolatban a magyar tudósok története.

A humanitas osztályok rendkívüli tárgyai: görög nyelv, poétika.

A hazai egyháztörténelemből tankönyv nem áll rendelkezésre; amíg elkészül, a tanár saját jegyzetei alapján adhatja elő — természetesen ezt is németül, fűzi hozzá a rendelet.

*

Az 1788. esztendő derekától az uralkodó haláláig a középiskolákat érintő fontosabb rendelet nem látott napvilágot. Vagy kedvét szegte a császár reformáló törekvéseinek az a tapasztalat, hogy szándékait milyen nehezen sikerül megvalósítania, vagy, s ez a valószínűbb, a megindult háború vette igénybe összes erejét. Nyugalmi helyzet a hazai tanügy megzavart világában ennek ellenére nem állott be: a latin iskolákban a németnyelvű oktatás évenként egy osztállyal feljebb jutott; a németül megtanulni nem akaró, vagy nem tudó tanároknak végül is el kellett hagyniok iskolájukat.

Az ilymódon megüresedett helyekre részben a megszüntetett szerzetesrendek tagjai közül, vagy egyes megszüntetett iskolákból, főként azonban pályázat útján neveztek ki új tanárt. Egyedül 1789. augusztus 12. és 19. között összesen 55 grammatikai és humanitas tanszéket töltöttek be ilymódon.⁹ Nem egy iskolában minden tanár helyére újat kellett kinevezni. A miskolci, jászberényi, nagy-

⁹ Orsz. Levélt. helytart. 1789. augusztus 19 : 32028.

bányai grammatikai iskolába például 4—4, a szombathelyi, kesztelyi grammatikai iskolába 3—3, az aradi gimnáziumba 5, a lőcsei és nagyváradiba pedig 3—3 új tanárt neveztek ki. (A teljes ötosztályú gimnáziumban többnyire 5, a grammatikai iskolákban 3—4 tanár működött.)

Az állások betöltésénél a feljegyzések tanúsága szerint mindenestre ügyeltek arra, hogy a pályázó ne csak németül tudjon, hanem a hazai nyelveket is ismerje.

A pályázóknak, ha csak nem valamely más intézetben felszabadult, már régebben pályázaton résztvevő egyénről volt szó, vizsgának kellett magukat alávetniök. E vizsgákat az egyes tankerületek székhelyen tartották s anyaguk bizonyára mindenütt hasonló volt. A Pozsonyban pályázóknak a következő kérdésekre kellett megfelelniök:¹⁰

I. Fordítás latinból németre. Fordítandó: Tacitus: Annales, a budai kiadás 15. könyvének 20. fejezetéből, a 183. lapon, e szavaktól: „Caeterim Nero usus ecc.“

II. Fordítás németből latinra.

III. Világtörténelemből: Görögország története Nagy Sándorig.

IV. Mennyiségtanból: Kiszámítandó 1000 forint 4 évre eső 5%-os kamatos kamatja.

V. Természettanból: Mivel foglalkozik a természettan és mi-
ben különbözik a vegytantól és természetrajztól?

VI. Természetrajzból: Hány osztályba oszlik az állatvilág a linnei rendszer szerint? Milyen élettani tulajdonságokon alapszik ez a felosztás, a szív szerkezetét, a vér tulajdonságát, a szaporodás és lélekezés módját tekintve?

VII. Római régiségek tanából: Hányfélék voltak a népgyűlések (Comitia)? Milyen felosztás alapján szavazhattak a polgárok?

E német nyelven kifejtett tételek arra mutatnak, hogy a jelöltek közül nem egyet nem annyira képzett és rátermett volta indított a pályázaton való részvételre, mint inkább az a puszta tény, hogy a német nyelv ismeretének birtokában volt.¹¹ Ha még maga

¹⁰ I. h.

¹¹ Az egyik pályázó, M. J., pl. Görögország Nagy Sándor előtti történetét a következőkben vázolja: „Die Griechen stifteten zu erst ihr Reich in klein Asien, bald verbreiteten sie sich auch nach Europa, und stifteten das grosse griechische Reich. Die griechische Sprache war gleich von Anbeginn vollkommener, als die übrigen; Dichtkunst und andere Litteraturen haben eher ihren Lauf bey den Griechen genommen, als bey andern Nationen, beym gewöhnlichen Dienste Gottes verbrannten sie Menschen, und das gelangt ihnen nicht zu Ehren. Die ganze übrige Geschichte bis zum Alexander dem Grossen enthält wie bey andern Völkern nichts als Kriegsthaten.“

a helytartótanács is úgy találja, hogy a pályázók nem mind felelnek meg a joggal támasztható követelményeknek és ezért indokoltnak látja, hogy nem egy tanári állást „wegen Mangel an geschickter und tüchtig befundener Kandidaten“ csak ideiglenesen töltsön be, nyilvánvaló, hogy a tanügyi változások tartósságuk esetén a magyar ifjúság nevelésének semmiképen sem válhattak volna előnyére.

XI.

Terjed a német nyelv — Megszűnik a jozefinista rendszer

A protestánsok tanintézetei II. József trónralépéséig mind az adminisztráció, mind a tanítási anyag és mód szempontjából önállóságot élveztek. József egységesítő intézkedései azonban velük sem tesznek kivételt. Rendeleteinek egyik következménye volt, hogy a katolikus iskolák mellett a német nyelv terjesztésének kötelessége rájuk is hárult.

II. Józsefnek 1781. május 20-án kelt rendelete előírja, hogy a Ratio Educationisban lefektetett tanrendszerhez az ország valamennyi iskolája szigorúan tartozik alkalmazkodni.¹ A protestáns intézetek szempontjából ez azt jelentette, hogy — egyéb újítások mellett — kötelesek voltak a német nyelv tanítását bevezetni, vagy, ahol már be volt vezetve, tanítását megszigorítani, a Ratio Educationis előírásainak megfelelően. Tanítására alkalmas egyén a protestáns tanárság körében sem akadhatott megfelelő számban, mert még a sárospataki főiskolában is tanítását kezdetben két togátus diákra bízzák.²

Az 1784. esztendő nyelvi rendeleteit a protestáns tanintézetek minden különösebb kifogás nélkül tudomásul veszik. Egyrésznél a német nyelv tanítása amúgyis régi hagyományban gyökerezett. A protestánsok iskoláinak a német nyelv tanítására nagyobb súlyt is kellett helyezniök, mint a katolikus intézeteknek. Egyrészt, mert sok főrangú növendékük volt, másrészt pedig, mert szellemi, kulturális kapcsolataik egyébként is a protestáns Németországhoz fűzték őket.³

Meg is tettek mindent, hogy növendékeiket a számukra kétszeresen fontos német szó megtanulására buzdítsák, vagy kényszerítsék. A sárospataki egyházkerület — mert tudomására jut, hogy

¹ Csáka Károly: Középkiskoláink szervezése Mária Terézia királynő által s azok további fejlődése. (Zsolnai kir. kat. gimnázium értesítője, 1888/89, 31. l.)

² Végh János: A német nyelv a sárospataki főiskolában II. József alatt, Magyar Paedagogia 23. évf. (1914), 147. l.

³ I. m. 151. l.

a főiskola növendékei kötelességüket a német nyelv megtanulására nem veszik elég komolyan — 1785. január 30-án elrendeli, hogy azok a togátus ifjak, akik „a német nyelvnek köztük való üdvös előhaladásának és növekedésének ellenszegülni mernek”, semmiféle segélyben sem részesüljenek, semmiféle ajánlást az intézet elhagyása után se nyerhessenek; a hanyag gyermekeket pedig a német nyelv tanulására akár testi fenyítéssel is kényszeríteni kell.⁴

De nemcsak kényszerítő eszközökkel igyekeznek a protestáns iskolák növendékeiket a német nyelv komoly tanulására szorítani, hanem a cél elérését valóban lehetővé is kívánják számukra tenni a tanítási mód gyakorlatibbá tétele által. A fejlett protestáns pedagógia nemes hagyományaihoz méltón a német nyelv tanításának felügyelője, *Szilágyi Márton*, figyelemreméltó tanítási tervet dolgoz ki, melyet a sárospataki főiskolába be is vezettek. A gyakorlati oktatás oly szempontjait veti vele papírra, melyeket a legmodernebb pedagógia is magáénak vall. A helyes kiejtés elsajátítására azt ajánlja, hogy azokban az osztályokban, melyekben német születésű tanuló van, a tanító ragadja meg az alkalmat és olvastasson el vele néha egy-két mondatot. A többi tanuló társuk kiejtésére figyel, s ha fennhangon utána mondják a szöveget, sokat nyernek vele. A tanító állandó gyakorlás útján igyekezzék növendékeit oktatni, készítse elő őket a következő leckére, lehetőleg minden órán mindenkit feleltessen stb. Arról is gondoskodik a sárospataki kollégium, hogy növendékeinek a német nyelv gyakorlására a tanítási órákon kívül is alkalmuk legyen: a Németországból Patakra jött diákokat — nemkülönben a többi németül tudó diákot is — arra kötelezi, hogy az iskola épületében magyar tanuló társaikkal csak németül beszélgessenek.⁵

*

Bármilyen gonddal igyekeztek is azonban egyes intézetek növendékeiknek a német nyelv megtanulását megkönnyíteni s bármennyire szép eredményt értek el esetleg benne, általánosságban az ifjúság a német nyelvvel nehezen boldogult. Az egyik sopronmegyei táblabíró evvel a panasszal egyenesen a megye közgyűlésén szólalt fel. Az eredménytelenséget a német normáliskolának tulajdonítja, melyet igen nehéznek tart; a gyerekek — szerinte — még ha akarják is, nem tudják megtanulni; fia kitűnő eredményel végezte a latin iskolát s most Győrben a némettel már évek

⁴ I. m. 152. l.

⁵ I. m. 159. és köv. l.

óta hiába vesződik.⁶ Mivel pedig a nemesség fiait továbbra is állami szolgálatban kívánta látni, a német nyelv mindenáron való elsajátítását a legerősebben szorgalmazta. Az iskolai németoktatáson kívül tehát bizonyára magánoktatók segítségét is igénybe vette. Egyiknek működéséről biztos adataink is vannak. Harka sopronmegyei község evangélikus lelkészéről, *Nagy Györgyről* van szó, aki az ország legkülönbözőbb részeiből származó nemesifjakat vett házába, hogy ott német szóra tanítsa őket. Kétségkívül ügyes pedagógusnak kellett lennie, mert meglepő eredményeket ért el: állítólag 5—6 hónap alatt megtanultak nála növendékei németül beszélni. Sikerei nevét és iskoláját országszerte ismertté tették, úgyhogy 1786-ban egyedül katolikus nemesifjak közül tizenötöt látott házában vendégül. Híre még a tanügyek legfőbb intézőjéhez, van Swieten báróhoz is eljutott és ő is küldött Harkára egy ifjút, hogy ott németül megtanuljon.⁷

*

Az iskolai és magántanuláson kívül az országban már régi időktől fogva divott a nyelvtanulásnak egy egyszerű, eredményes és könnyű módja: a cseregyerek-rendszer. Hogy ez a szokás a XVIII. század végén is általános volt, arra mutatnak egy kortárs feljegyzései Miskolc városáról.⁸ Miskolcon, írja, a magyar nyelvet meglehetősen tisztán beszélik, ezért sok szláv, főként azonban német szülő küldi ide gyermekét, hogy magyarul megtanuljon. Cserébe egy magyar gyermeket vesznek házukba, ahol ennek alkalma nyílik a szláv, illetve német nyelv elsajátítására. Ilyen csere-re, mondja tovább, szinte mindenhol és mindenkor kínálkozik alkalom és sohasem volna szabad őket elmulasztani, mert ez a legkényelmesebb és legbiztosabb módja idegen nyelvek elsajátításának.

*

Mivel a német tanítási nyelv bevezetését szabályozó 1787. évi rendelet szerint a nyelvi rendelkezéseknek középiskolára vonatkozó része az 1787—88-i tanévvel csak az első osztályban lépett életbe, a németnyelvű oktatás József rendeleteinek visszavonásáig, 1890-ig, a latin iskolának csak 3 grammatikai osztályában valósult meg. Végre tehát a teljes rendeletet tulajdonképpen sohasem hajtották.

⁶ V. ö. *Payr Sándor*: Nagy György és a harkai iskola II. József korában, Sopron, 1916, 18. l.

⁷ I. m. 18. és köv. l.

⁸ *Glatz, Jakob*: Freymüthige Bemerkungen eines Ungarn über sein Vaterland, Teutschland, 1799.

Az egyetemen is csak az 1792—93. tanévtől kezdve kellett volna az előadásoknak német nyelven folyniok. Ennek ellenére azonban egyes tárgyakat tanáraik már előbb is német nyelven adtak elő. Ilyen tárgyak voltak a hittudományi karon a lelkipász-torkodás, a jogi karon a hivatali írásmód, az orvosi karon az elemi kórbonctan és a természetrajz, a bölcsészeti karon a klasszikus írók magyarázata, az eröműtan, a vízműtan, azonkívül természetesen a német nyelv és irodalom.⁹

Az ifjúságnak a kötelezővé tett német nyelvvel szemben táplált ellenszenvének tulajdonítható, hogy a német nyelv rendkívüli tanárának, Hofmannak előadásait — noha ismételten felszólították rá — csak kevéssé látogatta. Az egyetemi tanács ebben az ügyben 1789. június 26-án a helytartótanácsához fordul tanácsért. Panasza ügyében maga az uralkodó intézkedik.¹⁰ Úgy véli, hogy a német nyelvi és irodalmi előadások addigi csekély eredménye annak tulajdonítható, hogy Hofmann nem tartotta a célt eléggé szem előtt. Hogy a „végecélnak“ ez az oktatás jobban megfeleljen, azt ajánlja, tartsa meg Hofmann előadásait két részben, egyiket a kezdők, másikat a haladók vagy azok számára, akik a német irodalommal akarnak foglalkozni. A tanmenetet illetőleg szabad kezét kell adni Hofmannak, minden félév végén azonban terjessze be, mit végzett. Hogy pedig több diák látogassa ezeket az előadásokat, hirdettesse ki az egyetemi tanács minden iskolában, „dass gute Zeugnisse über die Verwendung in diëser Sache zur vorzüglichen Empfehlung gereichen werden“.

A német nyelvnek az egyetemen való fokozottabb oktatására azonban éppen oly kevéssé került sor, mint a latin iskolák humanitas osztályaiba való bevezetésére. Az uralkodó szerencsétlen rendeletei, az elhúzódó háború az országot nyílt forrongás szélére sodorták. A császárnak halálos betegségében még volt lelkiereje ahhoz, hogy 10 évi uralkodása eredményéről a következményeket levonja s az 1889. december 18-án kelt — magyar és német nyelven kiadott — rendeletével elismerje a sérelmek orvoslásának szükségességét és megígérje, hogy a béke helyreálltával országgyűlést fog összehívni. „A kissé távolabbi jövőre — írja Pálffy kancellárnak — könnyen tehetek ígéretet, nem mintha azt nem akarnám megtartani, hanem mert minden valószínűség szerint abba a mélységbe én már nem fogok belétekinthetni.“¹¹

⁹ Pauler Tivadar: A budapesti magyar királyi Tudomány-Egyetem története, Budapest, 1880, 240. l.

¹⁰ Orsz. Levélt. helytart. 1789. december 30 : 16365.

¹¹ Hóman Bálint—Szekfü Gyula: Magyar Történet, Budapest, 1939^o, V, 52. l.

1790. január 28-án a türelmi rendelet, az úrbéri szabályzat s a lelkészek anyagi helyzetének javítására hozott rendeletének kivételével az uralkodása alatt kiadott minden rendeletét visszavonta.¹² Az Úr megkímélte attól, hogy az élete céljától annyira eltérő további fejlődésben cselekvő részt kelljen vennie s február 20-án magához szólította.

¹² Rendeletét magyar nyelven kiadta Landerer, Budán, 1790

XII.

Új utakon

II. József halála után a nemzet elfojtott érzelmei fokozott erővel törtek ki. A telekkönyveket és összeírási íveket elégették, a határjelzőket kitépték, a házszámtáblákat leütötték. A pusztítás mellett azonban építő munka is folyt: a nemzet hozzálátott a magyar nyelv ápolásához.

Most tűnt ki világosan, milyen nagy veszélyt rejtett magában az államvezetés hagyományos latin nyelve. De rácszmélt a nemzet arra is, ha az elhúnyt uralkodó egy rendelettel idegen nyelvet erőszakolhatott az országra ügyeinek vitelére, miért ne használhatná saját tulajdon anyanyelvét? A felbuzdulás irodalmában és törvényhozásában ismételten felbukkan ez a gondolat. „A megholt Császár a' Német nyelvnek bé-hozása által jót gondolt tenni...” — írja Báróczi. „Ha azért annak a' gondolt jó tzellyának el-érésére ő ezt a' rosszat erőszakkal bé-hozhatta, és oly kevés idő alatt... egy idegen nyelvet annyira vihetett, hogy résszerint már ment, résszerint pedig kezdett folyamattyában menni;... miért ne lehetne hát, ellenben, azt reménleni, hogy azokat az elő számlált Nemzeteket meg győző fontos okokkal capacitálván következő hasznokról, ne fogadnák el a' Magyar nyelvet...”¹

Az új király, II. Lipót, a magyar kancellária 1790. március 5-én kelt javaslatai alapján április 3-án részletesen szabályozza a magyar, latin és német nyelv helyzetét az iskolában.² Alapjában a Ratio Educationis által szabályozott állapot áll vissza. Az iskolában a tanítás nyelve ismét a latin, a német mint tantárgy szerepel, a tanulásra buzdító szavak azonban most a magyar nyelvnek szólnak. A királyi resolutio erre vonatkozóan a következőket mondja:

¹ Báróczi Sándor: A védelmeztetett magyar nyelv. Vagyis a deákság mennyire szükséges voltáról kettős beszélgetés, Bétsben, 1790.

² Orsz. Levélt. helytart. 1790. április 7:13027. Az itt ismertetett királyi resolutio nyomán szerkesztett helytartótanácsi körrendeletet közli *Szekfü Gyula* Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848, Budapest, 1926, 212. l.

„Esto Idioma Germanicum in pertractatione negotiorum non amplius adhibenda sit, illius tamen Culturam haud peritus adhibendam esse svadent ipsa Patriae Civium Commoda, volumus tamen ab discendo eo Idiomate omnem vim, aut quocumque sub Praetextu sumendam coactionem procul ab esse. Id nos ea ratione existimamus assecuturos, si parte quidem ex una non desint subsidia ad discendi hujus Idiomatis, ex alia vero nemo ad haec arripienda stringatur; et ideo Cathedra Styli Curialis Germanici porro etiam conservanda. Juventutis interim ipsius arbitrio relinquendum erit, nun illam frequentare velit, nec ne? Praelectiones interim cunctae in altioribus scholis tam ad Universitatem, quam et ad Accademias praecise latino idiomate tenendae, ac libri etiam praelectionum hujus praecise idiomatis, si adsunt, deligendi venient. Ita in Gymnasiis etiam praelectiones praecise hoc idiomate tenendae sunt, in inferioribus Scholis autem pro vehiculo Institutionis Linguae Latinae non jam germanico Idiomate, uti jam hoc anno scholastico in tribus grammaticalibus classibus praescriptum erat, sed nativo, et quidem ubi demum major pars Scholasticae Juventutis hungaricum idioma callet, isthoc hungarico, quod per omne Regnum propagare volumus, utendum erit . . .

Nullius equidem vernacularum linguarum doctionem in Scholis sic dictis Normalibus, et Nationalibus impediri volumus, cuperemus tamen, ut linguae hungaricae, velut in Regno hoc reipsa maternae praecipua habeatur ratio, ad cuius itaque culturam, ac propagationem, ac signanter in iis locis, ubi nunc plura idioma vigent, convertendae erunt curae.

Linguam germanicam discentibus, uti superius meminimus, obtrudi equidem nulla ratione volumus, ipsi tamen regno utile futurum censemus, si in Civitatibus, aut majoribus oppidis condiscendae etiam linguae germanicae copia in Scholis sic dictis Nationalibus praebeatur.“

A helytartótanács a rendeletet közli a törvényhatóságokkal s magyarázatul hozzáfűzi: mivel a közügyek vitelére visszaállították a latin nyelvet, megszűnik annak szükségessége, hogy csak németül tudó tanítók és igazgatók alkalmaztassanak. Azokat pedig, akiket a német nyelv nemtudása miatt el kellett volna bocsátani, vissza kell tartani.³

Ha eddig a német nyelv tudásához volt kötve minden oktatói állás, most a magyar nyelv foglalja el ezt a kiváltságos helyzetet. A helytartótanács augusztus 17-én kiadott további utasításai azt mutatják, hogy az idegen nyelv terjesztésének módja utat mutatott a nemzeti nyelv előjogainak hangsúlyozására.

³ Szekfő i. m. 212. l.

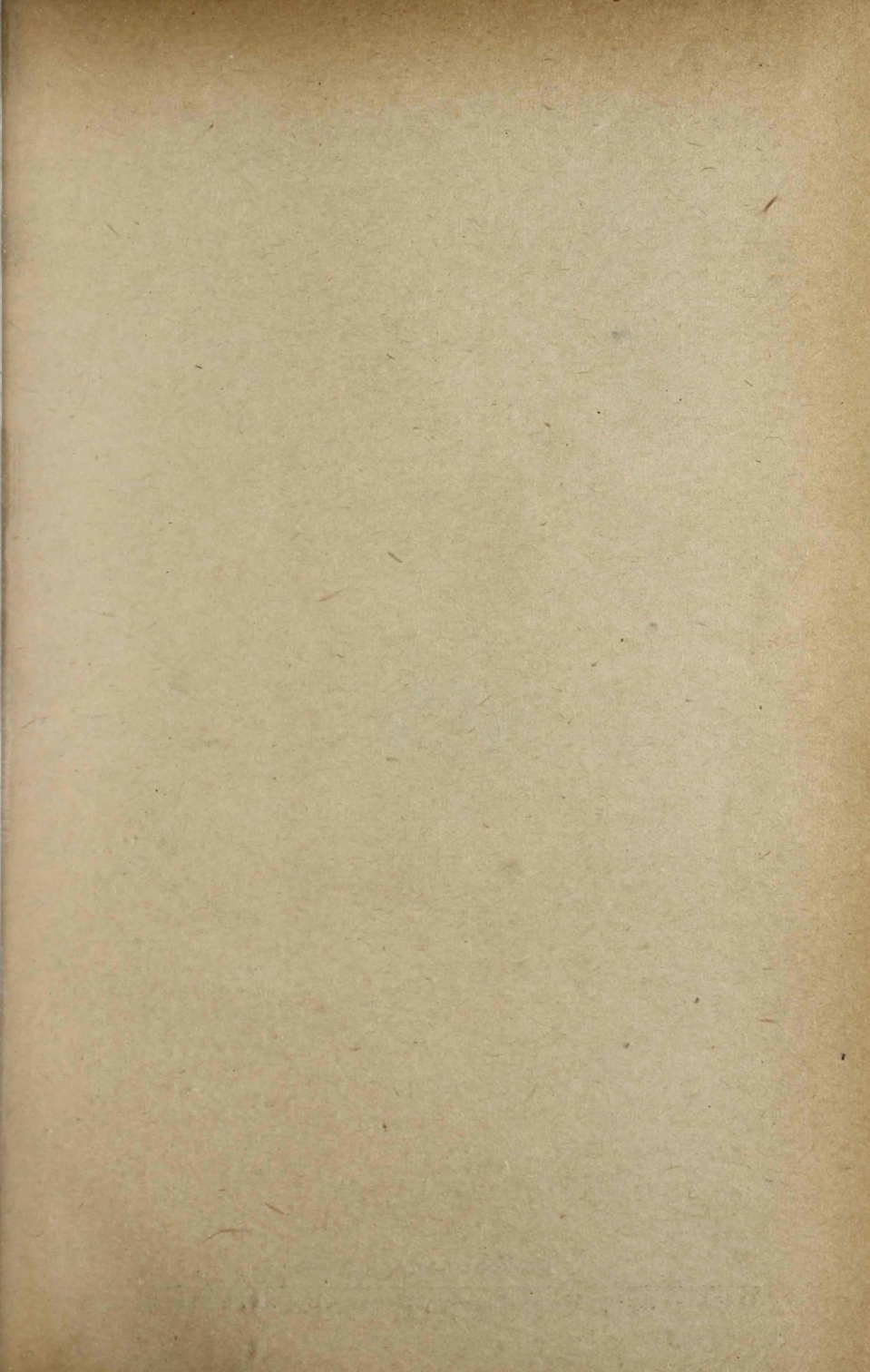
Ugyanaz a gondolat, ugyanaz a cél lebeg szeme előtt, mint nemrég II. Józsefnek, szinte a halott császár szellemét idézi annak egykori szavait használva — de nem a német, hanem a nemzeti nyelv érdekében. Ezt mondja ugyanis:⁴ „Id tamen nunc per expressum praecipitur: ut Exercitationes, patrioque, seu hungarico idiomate non solum in Classibus Grammaticis, sed etiam in Scholis humanioribus nonnunquam adornentur ab illis, qui linguam istum non prorsum ignorant. Exercitatio autem hujus idiomatis duplex sit: altera fere quotidiana in Interpretatione et Traductione Auctorum Classicorum, altera in Compositione Thematum, et Elaboratione Orationum, seu Sermonum. Universim autem curandum erit, ut in excolenda lingua hungarica, quam Sua Maestas propagatum vult, singulis annis ulterior gradus fiat, ex una Classe Scholarum in altiore ascendendo. Quare cum de Professoribus grammaticae iam dispositio facta sit, ut nemo eorum sit in Hungaria, qui Patriae Linguae sit expertus, moneantur professores humanitatis, qui forte hoc idioma domesticum non calleant, ut *vel illud intra triennium addiscant, vel alio vivendi medio sibi prospiciant*: Neminem candidatum deinceps ad Cathedram Gymnasticum adsummendum esse, nisi linguam hungaricam probe calleat“.

⁴ Orsz. Levélt. helytart. 1790. augusztus 21 : 21484.

Irodalom

- Acsay Antal*: A magyarországi kegyes tanítórend befolyása a XVIII. századi tanügyünk fejlődésére, Vác, 1887.
- Ballagi Géza*: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig, Budapest, 1888.
- Bánóczy József*: Révai Miklós élete és munkái, Budapest, 1879.
- Báróczi Sándor*: A védelmezett magyar nyelv. Vagyis a deákság mennyire szükséges voltáról kettős beszélgetés, Bétsben, 1790.
- Beniczky Lajos*: Kálmán király és József császár, Pest, 1858.
- Benyák Bernát*: Felsőleges második József bölts országlásának megmutatása, Pest, 1784.
- Concha Győző*: A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik, Budapest, 1885. (Olcso Könyvtár, 498—99. sz.)
- Csáka Károly*: A zsolnai kir. kat. gimnázium története. (Zsolnai kir. kat. gimnázium évkönyve, 1889/90.)
- Csáka Károly*: Középkoraink szervezése Mária Terézia királynő által s azok további fejlődése. (Zsolnai kir. kat. gimnázium évkönyve, 1888/89.)
- Czövek István*: II. József császár élete és tettei. 1—2. köt., Pest, 1816.
- Feil, Joseph*: Kaiser Joseph II. als Erzieher, Wien, é. n.
- Fináczy Ernő*: Az újkori nevelés története (1600—1800), Budapest, 1927.
- Fináczy Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, Budapest, 1889.
- Fináczy Ernő*: Adalék a magyar tanügynek II. József korabeli történetéhez, Magyar Paedagogia, XIV.
- Glatz, Jakob*: Freymüthige Bemerkungen eines Ungarn über sein Vaterland, Teutschland, 1799.
- Gross—Hoffinger, A. J.*: Historische Darstellung der Allein-Regierung Josephs d. II., Stuttgart, 1837.
- Grünwald Béla*: A régi Magyarország, Budapest, 1910.
- Hóman Bálint—Szekfű Gyula*: Magyar Történet, Budapest, 1939^o.
- Horváth Mihály*: Magyarország történelme, Budapest, 1873.
- Kazinczy, Franz von*: Rede bei der Einsetzung der königl. Nationalschulen-Visitatoren des Kaschauer Litterärbezirkes in ihr Amt, Kaschau, 1789.
- Kazinczy levelezése*, Kolozsvár, 1891.
- Kereszturi József*: Álom II-ik Józsefrul, Buda, 1781.
- Kerékgyártó Árpád*: Magyarország történelmének kézikönyve, Pest, 1869.
- Kiss Áron*: A magyar népiskolai tanítás története, Budapest, 1881.
- Kornis Gyula*: A magyar művelődés eszményei 1777—1848, Budapest, 1927.
- Kovács Vidor*: A magyar nyelvnek jogaiba iktatása 1790—1844, Esztergom, 1900.
- Krónes, Franz*: Ungarn unter Maria Theresia und Joseph II. 1740—90, Graz, 1871.
- Lustkandl, Wenzel*: Die Josephinischen Ideen und ihr Erfolg, Wien, 1881.
- Lutz, Andreas*: Die Berufung deutscher Ansiedler durch Kaiser Joseph II. nach Ungarn, Graz, 1929.
- Marczali Henrik*: Magyarország II. József korában, 3 kötet, Budapest, 1885—88.

- Marczali* Henrik: A német nyelvnek államivá tétele II. József korában, 1885. (Pedagógiai Könyvtár.)
- Mészáros* Ferenc: A magyarországi katolikus gimnáziumok története, Budán, 1865.
- Mitrofanov*, Paul: Joseph II. politische und kulturelle Tätigkeiten, Wien u. Leipzig, 1910.
- Molnár* Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században, Budapest, 1881.
- Neu gesammelte* Briefe von Joseph dem II, Kaiser der Deutschen. Konstantinopel, gedruckt in der geheimen Hofbuchdruckerei. O. J.
- Pauler* Tivadar: A budapesti magy. kir. Tudomány-Egyetem története, Budapest, 1880.
- Payr* Sándor: Nagy György és a harkai iskola II. József korában, Sopron, 1916.
- Pezzl*, Johann: Charakteristik Josephs II, eine historisch-biografische Skizze der Aussichten in die Regierung Leopolds II., Wien, 1790.
- Péterfy* Sándor: A magyar elemi iskolai népoktatás, Budapest, 1896.
- Pétfeldi* József: II. József életének rövid leírása, melyet az együgyűbbeknek kedvéért szedegetett össze, Komárom, 1790.
- Pukánszky* Béla: A magyarországi német irodalom története, Budapest, 1926.
- Spiegel* Mária: II. József kora Magyarországon, Szeged, 1930.
- Székfű* Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, Budapest, 1926.
- Szentpétery* Imre: A bölcsészettudományi kar története, Budapest, 1935.
- Szilágyi* Ferenc: A germanizálás történetéből a két magyar hazában II. József alatt, Budapest, 1877.
- Szilágyi* Ferenc: A magyar nyelv ügye a két magyar hazában II. József császár alatt, Budapesti Szemle, 1868, 221. l.
- Szilágyi* Sándor: A magyar nemzet története, Budapest, 1898.
- Szlemenics* Pál: Törvényeink története a dicső ausztriai ház országlása alatt 1740—1848. Buda, 1861.
- Takáts* Sándor: Benyák Bernát és a magyar oktatásügy, Budapest, 1891.
- Váczy* János: A nemzeti felbuzdulás 1790, Századok, 1914.
- Váczy* János: Kazinczy Ferenc és kora, Budapest, 1915.
- Végh* János: A német nyelv a sárospataki főiskolában II. József alatt, Magyar Paedagogia, 23 (1914).
- Wolf*, G.: Das Unterrichtswesen in Oesterreich unter Kaiser Joseph II., Wien, 1880.
- Wolf*, Philipp: Geschichte der Veränderungen in dem religiösen, kirchlichen und wissenschaftlichen Zustande der österreichischen Staaten unter der Regierung Josephs II., Germania, 1795.





Kiadásért felelős: Pallós Ferenc.

44.453. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bpest. (F.: Thiering Richárd.)